

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№35
(19468)

2021 чылдың
май 19
среда

Хүннүн үнери — 04.12
Ажары — 20.40
Хүн дурту — 16.18

Садар өртээ хостуг 12+

“ХӨЛЕГЕДЕН” БИЗНЕСТИ УШТУРУ — ҮРГҮЛЧҮЛӨЛДИГ АЖЫЛ БОЛУР

Күш-ажыл керээлерин чарбайн бүдүү ажылга тургустунарын узуткаар база ажыл чок чорукту кызырарының айтырыглары Тываның Баштыңының албан-хүлээлгелерин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыгга май 17-де болган аппарат хуралының кол темазы болган. Чазак Даргазының айытканы чидиг айтырыгның талазы-биле ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызының берген сан-медээзинден алырга, ажыт экономикада ажылдап турарларның саны элээн улуг — бөгүн 20 ажыг муң кижиге ажыл берикчизи-биле күш-ажыл харылзааларын быжыглап албайн, бүдүү ажылдап турар.

Ук айтырыг ниитизи-биле бүдүн чуртта чидии-биле тургустунган болгаш ажылдакчыларның боттарына багай салдарны чедирип турар, чүге дизе оларга социал магадылалдарны көргүспейн турар, ындыг кижилер эң кудуку пенсияларга-ла чөп. Өске талазында, чурттуң болгаш регионнарның бюджеттери социал деткимче, хөгжүлдө угланып болур турган сая-сая рубль үндүрүглерни чидирип турар.

Мооң узун 2017 чылдан тура эрге-чагырганың бүгү деңгелдери экономиканың ажыт адырын кызырарының талазы-биле демиселди чорудуп турар. ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызының медээзинден алырга, бо чылын республиканың мурнунда 4 муң хире “бүдүү” ажылчын туруштарны илередир база оларны ажыт экономикадан уштур сорулга салдырган.

Бо чылдың эгезинден тура тускайжыттыңан комиссиялар албан черлеринге болгаш организацияларга рейдилерни чорудуп, ажылга керээ долдурбайн тургустунган 1112 кижини илереткен. Оларның чарты садыг адырынга, 15 хуузу — көдээ ажыл-агыйга, 6,2 хуузу — тудуг адырынга, 5,6 хуузу — болбаазырадылга бүдүрүлгезинге онаажыр.

Ынчалзажок бо статистика чижеглээн

сан-чурагайлар-дыр деп специалистер санап турарлар. Кызыл хоорайның тудугларына керээлиг ажылдар ойнап алган организацияларны безин чүгүртү хынааш, конкурс дугуржулгаларында ажылчыннар кылдыр кири бижиткен 150 кижиниң 53-ү ажыл берикчизи-биле болур-чогуур күш-ажыл керээзи чок ажылдап турарын илереткен.

2020 чылдан тура Тыва профессионал орулгага үндүрүг кириериниң талазы-биле федералдыг шенелдеге кирип турар. Ону бодун боду ажылга тургустунганнарга үндүрүг база дээр. Бодун боду ажылга хаара туткан кижиге шынарлыг бүрүткөдип алгаш, ындыг кижиге мооң мурнунда бүдүүлөп ап турган орулгаларын хоойлу-дүрүмгө дүүштүрер аргалыг апарган. Ооң кадында үндүрүгнүң ставказы

база шоолуг эвес, хууда кижилер-биле ажылдап турар болза — 4 хуу, юридиктиг организациялар-биле болза — 6 хуу.

Республикада чаа үндүрүг чурumu нептереңгейжи бар чыдар. Ооң күштүг болуп киргени бир чыл четпес хуусааның дургузунда бодун боду ажылга хаара туткан кижилерниң саны 2 муң четкен. Республиканың Чазаа чаа эгелээшкенинң нептерелин бүгү талаалыг деткип, ону социал деткимчениң янзы-бүрү хемчеглери-биле быжыглап турар.

Ук хемчеглерниң ачызында бажыңында ажылдап олурар парикмахер чүгле хөлегеден үнер эвес, а чаа дериг-херекселдер садып алырынга грантны алыр аргалыг апарган. Мооң-биле чергелештир республиканың болгаш

(Уланчызы 2-ги арында) ➡

Бөгүнгү үндүрүлгөдө:

МИХАИЛ МИШУСТИН:
ЧАА АРГАЛАР-БИЛЕ
КАМГАЛААР

5-ки арында

УЛУГ БИЗНЕСЧЕ
БАШТАЙГЫ
БАЗЫМНАР

6-гы арында

ТЫВА
ТЕЛЕВИДЕНИЕНИҢ
55 ЧЫЛЫНГА

7-ги арында

СҮЛДЕЛИГ МАЛДЫ
СҮЛДЕЛИГ ООЛДАР
ТУДАР...

9-ку арында

БҮГҮ ЧУРТ-БИЛЕ МАҢНА!

V Бүгү-российжи "ЗаБег" кыска марафонун эгелээрине чедир каш-ла хонук арткан.

Май 30-де чурттуң эң-не массалыг "ЗаБег" стардыне үнер бис. 85 хоорайга чаңгыс үеде – Москва шагы-биле 09.00 шакта стартты бээр. Аңаа 150 ажыг муң кижиги киржир.

Бир километрге база 5, 10 болгаш 21,1 километрге билет алырынче четтигинер. Старттың дадывыры: 100 рубль.

Шупту киржикчилерни "ЗаБег" марафонун медалы, киржикчинин футболка-зы база старт дугаары манап турар.

Забег.рф албан сайтызынга, онлайн шөлүгөшкө (<http://or.17services.ru/useror.php?ul=8168>) ам бо дораан бүртүкчедип ап болур.

Старт пакеттерин Кызыл хоорайның Интернационал кудумчузунуң, 1 дугар бажыңдан (Совет Тываның 5 чыл аттыг стадион) май 28, 29 хуннеринде 10.00 шактан 19.00 шакка чедир ап болур. Бүртүкчедирде, паспорт азы төртүтүнген херечилелин ап алыр.

Хемчегниң болур хунунде бүртүкчел кылбазын сагындырып тур бис.

Алдынай СОЯН
белеткэн.

"ХӨЛЕГЕДЕН" БИЗНЕСИ УШТУРУ — ҮРГҮЛЧҮЛӨЛДИГ АЖЫЛ БОЛУР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

муниципалитеттерниң эрге-чагыргалары сайгарлыкчы ажил-чорудулганың болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң эң хереглелдин шилип ап турарлар.

Көдээге хамаарыштыр алырга, суурнуң чурттакчыларының мал-маганын хайгаарап турар кадарчының ажылы-даа дижик. Бөгүн регионалдыг даңзыда ындыг чергелиг он-он ажилдар бар – куда-дой эртирикчизи (тамада), фотограф, чараштаныр черлерниң специалистери, хөөржүдүлге, реклама, хеп чуур ачы-дузаның ажылчыннары, мебель чазаныкчылары, дарганнар, алгы-көштөн даараныкчылар, "божуу-дүрген аш-чем" чедиркичилери болгаш өске-даа.

Республика бюджетинде 1390 социал керээни чарар акша-хөреңгилерни курлавырлаан. Амгы үеде 457 кижиге-биле керээни чарган, ол болза төлевилелди акшаландырап бүгү хемчээлдерниң үштүң бири болуп турар.

Ынчалзажок социал керээ дээрке күш-ажыл рыногун хөлегедең уштур база ону ковид бетиниң деңгелинге чедир катап тургузар сорулга-биле капсырлашкан кара чаңгыс хевир эвес-тир. Бо сорулгаларга күрүнө программаларының шугуму-биле көрдүнген акша-хөреңгилерни углаан. Чонну ажилга хаара тутарын деткир программаның күсели-биле 11 ажил чок кижиге бодунуң ажил-херээн ажыдып алырынга 150-150 муң рубльдин грантыларын берген.

Регионда ажилдап турар бүдүрүлгелерниң кадрларга хереглелин бодай аарак, ажил чоктарны өөредириниң, эде өөредириниң, ажилга тургузарының ажил-чорудулганын таарыштырып турар. Чижээлээрге, 2021 чылда Голевтин даг-руда компаниязы, кыдат «Лунсин», «Вера», «Восток», «Вавиол», «Суугу» болгаш өске-даа компаниялар-биле дугуржулгаларны чарган, аңаа дүүштүр олар ажил чок 127 хамаатының профессионал эде өөредилгезинге киржирлер.

Сайгарлыкчы чорукту "хөлеге" кирер күткүдүгден адырып алыр дээш, Чазак бүгү-ле хемчеглерни ап турар. Бо чылын биче болгаш ортумак бизнестин саң-хөө деткимчезинге 106,7 сая рубльди регионнуң бюджетинде көргөн. Ону Тываның магадылал фондузун чедир акшаландыраарыңче угландыраар, ооң акша-хөреңгилери сайгарлыкчыларга банк чээлилеринче орукту ажыдар.

"Хөлегеленчек" экономиканың дугайында бөгүңгү чугаа улуг ажилдың чүгле эгези-дир деп, Владислав Ховалыг демдеглээн. Ажилдакчыларны хөлегедең уштуру – ол шыңгы ажилдың азарганчыг бир кезээ-дир. Мооң-биле чергелештир бодун боду ажилга хаара туткан кижилерге үндүрүг чуруму олардан немелде орулгаларны алырынче угланган. Ооңутказы – бизнеске болгаш ооң өзүлдезинге таптыг байдалдарны хандыраары болур. Чогум-на ындыг болгаш чылда 2,4 сая рубль чедир орулгалыг бодун боду ажилга хаара туткан кижилерни бүгү-ле үндүрүлгелерден хостаан.

Тудуг компаниялары дээн чижек-тиг улуг организацияларда "бүдүү" кадрларның дугайында чугаа чоруп турда өске херек. Боларга "хөлеге" дээрже ажилдакчыларның эрге-ажыктарын

каржызы-биле хажыдарыңа чаглак болуп турар. А кажан мергежилге камналганы чедип ап, чүгле орулга харап, шынар дугайында бодавайн турда, кончук багай уржуктарга чедип болур.

Оларның бирээзи – боттун профессионал тудугжуларының чедишпези. Мында удурланышкак чүүл илеси-биле көскү – тудуг адырының өөредилге черлери база чыл санында тудугжу кадрларга хереглел турзажок, керээлиг организациялар эки дашчыларны, бетончуларны болгаш шеверлекчилерни тыппайн, тудугларже мергежили куду, кулданчак күштерни эвилелдеп турар.

Бо айтырыгга чаңгыс эвес удаа эглип келирин Тываның Баштыңының албан-хүлээлгелерин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыг демдеглээн. Ылаңгыя "хөлегеленчек" штады ажилчыннарның үштүң бири болуп турар тудуг организацияларыңа шыңгы сайгарылганы чорудар. Бодунуң дузалакчыларыңа болгаш Чазактың аппарадынга хуралдың түңнелдери-биле даалгалар даңзызын белеткеп кылгаш, ол тема-биле холбашкан дараазында хуралдаң чижеглээн хун чурумунче кириерин ол дааскан.

Артур ХЕРТЕК.

10 УЛУГ ҮНДҮРҮГ ТӨЛЕКЧИЛЕРИ — ДАГЖЫ КОМПАНИЯЛАР

Тываның башкарыкчы дагжы компаниялары – "Ойна", "Лунсин", "Межегейхөмүр", "Тардан голд" база Тываның даг-руда компаниязы 2020 чылдың түңнелдери-биле, республиканың он улуг үндүрүг төлекчилериниң санынче кирген. Регион бюджетинче оларның үндүрүлгелер болгаш үндүрүгге хамаарышпас орулгалар кылдыр кириген ниити үлүү 13 хуу ашкан.

ТР-ниң Саң-хөө яамызы эрткен чылда бюджет күүселдезиниң дугайында Тываның Чазанга илеткеп тура, республиканың хөгжүлдезинде чер иштиниң байлактарын болбаазырадыр үлетпүрнүң үлүг-хуузуңуң дугайында меделгээн. Чоокта чаа республикада ажылын эгелээн чурттуң улуг холдингилер иштинде бүдүрүлгелериниң база даштыкы компанияларның ажил-чорудулганың кирген орулгаларже онза кичээңгейни саң-хөөчүлөр углаан.

Яамының дыңнады-биле алырга, Тывада полиметалл чыдынын шиңгээткен "Лунсин" КХН регионнуң казназын долдурарыңа тергийдээн. Компания 2020 чылда республика бюджетинче 206,5 млн. рубльди кириген.

Тываның улуг үндүрүг төлекчизи «Лунсин» кыдат компанияның соонда, алдын тывыштыг «Тардан голд» швед компания чоруп олурар – эрткен чылда бюджетче 177,6 млн. рубльди кириген. ЕВРАЗ-та кирип турар «Межегейхөмүр» – үшкү черде. Олар 141,6 млн. рубльди бюджетче кириген. Еп+ холдингге хамааржыр Тываның даг-руда компаниязы эрткен чылын 87,3 млн. рубльди үндүрүг кылдыр төлээн. Ук компания чүгле сөөлгү 6 чылда Тываның бюджетинче 4 млрд. рубль ажыг үндүрүг акшазын шилчиткен.

Республиканың Саң-хөө яамызы үндүрүлгелер кирилдези-биле эрткен чыл ындыг-ла кончук эвес болганын айыткан. Пандемия-биле холбаштыр кириген кызыгаарлашкыннарлыг хөй-хөй хемчеглер ужун чамдык компаниялар үндүрүлгелер төлевирин каш катап эвээжеткен. Чижээ, «Межегейхөмүр» бүдүрүлгө пандемия үезинде хөмүр өртээ батканындан тывыш ажилдарын соксадып, ооң мурнунда чылга деңнээрге, үндүрүлгелер кирилдезин ийи катап эвээжеткен. Карантинни киригенинден «Лунсин» бүдүрүлгези база ажылын түр када тургускан. Ооң

түңнелинде республика компаниядан планнаттыңан төлевирлерниң чүгле үш кезиин алган.

Кызыгаарлаттыңан хемчеглерни ап каапканындан, ам бүдүрүлгө чоорту хөнүп эгелээн. 2021 чылдың бирги кварталында «Лунсин» Тываның бюджетинче ооң мурнунда чылдың бо үезинге деңнээрге, 3,4 катап хөй – 157,2 млн. рубльди шилчиткен. Тываның даг-руда компаниязы төлевирлерин 11 хуу көвүдеткен. Демир-орук тудуунуң төлевилелин доктаатканындан, ТЭПК-да байдал амдыызында билдинмес, а «Межегейхөмүр» бүдүрүлгө база-ла ындыг – хөмүр-даш рыногунда байдал чогулмачыг эвес.

Россияда беш эң улуг чес курлавырынче кирип турар Ак-Сугнуң чес-профир чыдыны шиңгээттинип эгелээр болза, улуг хөмүр төлевилелдеринде ара соксадышкыннар-биле холбашкан бюджет чидиргилерин дуглап болур. Төлевилел 2021 чылда элээн шапкынчаан – ылаңгыя Голевтин даг-руда компаниязы 2022 чылда ажилдап эгелээр даг-болбаазырадылга комбинатын, технологтуг автоорук база бедик вольтулуг чырык шугумун тудуп кирипкен. Ак-Суг комбинатын ажилдатканындан 4 муң хире, а холушкак адырга 6 муң чыгам ажилчын олуттар тургустунар, республиканың иштики каттышкан продуктузу 2 катап көвүдээр ужурулур.

rtva.ru.

Тываның Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыг Москва хоорайга сургакчылаашкынының түңнелдерин журналистерге дыңнаткан.

– Электри энергиязы чокта республика канчап-даа бурунгаар хөгжүп шыда-даас. Ынчангаш Россияның Чазааның Даргазының оралакчысы Александр Новак-биле электри энергиязының айтырыын шиитпирлээр дээш, ужуражып чугаалаштывыс. Бо айтырыгны үш дугаар немелде шугум «Шушенск-опорная» дузалал станциязындан Туран болгаш Каа-Хем таварты Кызыл уунче кирип, шиитпирлеп болур арга бар. Бо төлевилелди боттандырып тура, немей 130 мегаватты ап болур арагавыс бар» – деп, В. Ховалыг чугаалаан.

Электри энергиязының чедишпезиниң хараазы-биле регионда улуг инвестициялыг төлевилелдер боттандыраы болдунмай турар. Ылаңгыя тудуг адырынга байдал нарыдай бээр. Тудуг талазы-биле Кызыл хоорайга 45 мегаватт электри энергиязы чедишпейн турар.

Улуг инвестициялыг төлөвилелдерни боттандыраарына 85 мегаватт электри энергиязы чедишпейн турар. Ниитизи-биле немелде электри энергиязы кири-ринге 24 миллиард рубль херек. Ам бо хүнде Турандан Каа-Хем биле Кызыл дузалал станциязынга чедир шугум тударына 7 сая рубль тып алыры арткан. А артканын аңгы-аңгы инвестициялыг программалардан болгаш «Роснефтинин» төлевилелдеринден алыры көрдүнгөн.

АЖЫЛ-АГЫЙЖЫ СУРГАКЧЫЛААШКЫННЫҢ ТҮҢНЕЛДЕРИ

ТР-ниң одалга болгаш энергетика сайыдының албан-хүлээлгезин күүседип турар Роман Кажин-оолдун чугаазы-биле алырга, немелде энергия шугумун кири-ринге четпейн турар 7 миллиард рубльди тывар дээш, федералдыг компаниялар-биле чугааны чорудуп турар.

Владислав Ховалыг Москвага оон ыңай электри энергиязының өртээниң тарифтерин эвээжедириниң дугайында база чугаалашкан. «Каш хуу эвээжээниң июнь эгезинде шупту деңге билип алыр бис» – деп, ол чугаалаан.

Ак-Суг хөмүр-даш тывыжында завод тудуунун төлөвилелиниң боттанышкыны кандыг чадада чоруп турарын журналистер сонуграп айтырган.

– 2020 чылдың майда бо төлөвилел экологтук экспертизаны чедишкенин эрткен, 2024 чылда ук төлөвилел боттаныр ужурлуг. Комбинатка 2000 ажыг кижини ажилга хаара тудар. Бо төлөвилел-биле келир үеде комбинатка ажилдаар

кадрларны белеткээр даг техникумунун тудуун планнап турар – деп, В. Ховалыг харыылаан.

Владислав Товарищайович тудуг дугайында база чугаалаан: «Тывага тудуг сезону кончуг кыска хуусаалыг деп чүүл билдингир. Бисте оран-саваның дөрбелчин метр бүрүзү алдын өртектиг болгай. Виталий Мутконун удуртканы «Дом.рф» деп күрүне корпорациязының деткимчезиниң ачызында тудуг адырынга хөлчөк эки аргалар ажиттынып келир. Чоокку үеде бо корпорация-биле кады ажилдажылганың дугайында керээни чарар деп турар бис. Оон боттанылганын бо сезонда-ла эгелей бээр бис. Чуртталга тудуунун хемчээлдерин улгаттырган тудум бажыңнар өртектигге эки салдар чедирер аргалыг апаар бис» – деп дыңнаткан.

Россияның Тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажил-агый сайыды Ирек Файзуллин-биле ужуражылганын база демдеглээн:

«Регионнун тудуг комплекзиниң хөгжүлдези, аварийлиг чуртталга бажыңнарындан хамаатыларны өскээр көжүрери, федералдыг программалар күүселдези – чугааның кол кезээ болган. Тывада бажыңнар өртээ дыка улуг, тудуг ажилдарын көвүдеткени-биле байдал өскерлир чадавас. Ынчангаш федералдыг деңгелде деткимче дыка херек, ужуражылга үезинде ол талазы-биле дугуржулганы чедип алган бис».

Оон аңгыда, В. Ховалыг «Роснефть» компанияның президентизиниң оралакчысы-биле кывар-чаар чүүлдүн шынарын канчап бедидип алырын база оон өртээн өстүрбезиниң дугайында чугаалашканын журналистерге дыңнаткан. Удавас «Роснефтини» төлээп, бөлүк ажилдакчылар келир. Ынчан ол айтырыгны шыңгыы шиитпирлеп эгелээрин чугаалашкан.

Айдың ОНДАР.

Буян ООРЖАК

тырттырган чуруктары.

Өөредилге болгаш эртем адырындан медээлер

Ниити күрүне шылгалдалары эгелээн

Бөгүн май 18-те республиканың школаларында 9-ку классчыларның биология, орус чогаал, информатика эртемнеринге ниити күрүне шылгалдалары (ОГЭ) эгелей берген. COVID-19 хамчыын таратпазы-биле, санитарлыг негелделерни күүседип, өөреникчилер, башкылар доозазы дистанцияны сагып, медицина маскаларын болгаш перчаткаларны кедип турар.

Анзор Музаев-биле дорт харылзаа

Май 29-та 11 шакта Россияның өөредилге болгаш эртем хынаар хайгаарал чериниң удуртукчузу Анзор Музаев-биле дорт харылзаа болур. Ада-иелерни, өөреникчилерни болгаш башкыларны дүвүредип турар чидиг айтырылгарга Анзор Музаев харыылаар. Аңаа ОГЭ, ЕГЭ болгаш ГВЭ-лерге хамаарышкан айтырылгарны телефон дамчыштыр салып болур. Шылгалдалар дужаар хуусаалар, шылгалда ажилдарының дугайында дээш оон-даа өске сагыш-сеткилицерни өйүп турар айтырылгарыңарны салып болур силер, ада-иелер, өөреникчилер, башкылар.

Бүзүрелдин телефону манап тур...

Май 17-де Бүгү делегейге бичии уругларның бүзүрел телефонунун хүнүн демдегледип эрти-тирп турар апарган.

11 чыл дургузунда 8-800-200-01-22 деп бүзүрел телефону ажилдаан. Ол үениң дугузунда 11 сая

бичии уруглар, башкылар, ада-иелер бо дугаарже долгап, дузаны дилээн. Россияга 2021 чылдың төнчүзүнге чедир бүзүрелдин телефону (телефон доверие) чаа дугаарлыг апаар. Назы четпээн уруглар бодунун смартфонундан азы телефонундан 124 деп санны базыпкаш, сагыш-сеткилинде дүвүрелин, муңгаралын чуаалап болур. Май 17-де Кызыл хоорайның Аныяктар сесерлиинге квест-оюнну республиканың аңгы-аңгы яамыларының төлээлери школачыларга эрттирген. Хемчегге 12 команда киришкен. Оюнну организаастап эрттиреринге Тываның күрүне университетиниң студентилери дузалашкан. Россияда бичии уругларга бүзүрел телефону 8-800-200-01-22 ажилдап турар.

«Артекче» айттаныпкан

Эрткен дыштаныр хүннерде Надя Рушева аттыг уран чүүл школазының башкысы Аяна Дойбухааның удуртулгазы-биле Тывадан 10 шылгараңгай өөреникчи «Артекче» айттаныпкан. «Артекке» дыштаныр дээш, сөөлгү 3 чылда аңгы-аңгы угланышкыңнарга салым-чаяанын көргүскеннер. Кызыл хоорайның №5, 7 дугаар школаларындан, Тыва республиканың күрүне лице-

йинден болгаш Бии-Хем, Чаа-Хөл ортумаа школаларындан өөреникчилер «Артекке» дыштаныр аас-кежиктиг болган.

«Урянхай

номчулгалары»

Бөгүн «Урянхай номчулгалары» деп мөөрей ортумаа өөредилге черлериниң сургуулдарының аразынга, COVID-19 аарыын негтерептези-биле, онлайн хевирге болуп эрткен. Аңаа республикадан ниитизи-биле 60 сургуул киришкен. Мөөрейниң түңнелдерин май 21-де чарлаар.

«Узун чапсарда» миллионнар

Тываның школачылары болгаш студентилери «Узун чапсарда» миллион акшаны ойнадып ап болур. «Узун чапсар» деп бүгү Россияда эртип турар оюнга 5-10 класстар болгаш ортумаа өөредилге черлериниң студентилери база даштыкы чурттардан элээдилер кирип болур. Мөөрейге кирип дээш, Тывадан барык 13 000 элээди анкетаны чоруткан. Аңаа 12 аңгы угланышкыңга боттарының салым-чаяанын бадыткаар ужурлуг. Тиелекчи болган 300 10-гу классчы, 150 үшкү курсчу студент миллион акшаларны алыр. А 300 сестос классчылар болгаш 150 бир-ийи дугаар курстун студентилери 200 муң акшаларны шаңналга алыр. А даштыкы чурттарның 100 элээдизинге Россияга өөренир арганы тургузар. Мөөрейниң бир дугаар кезээ онлайн хевирге болур. Түңнел кезээ 2021 чылдың ноябрьда «Артекке» болур.

Олча ОНДАР
белеткээн.

ОРУКТАР ТУДУУНГА ТАЙЫЛБЫРНЫ БЕРГЕН

Республиканың орук-транспорт комплекзинин сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Шораан Чыргал-оол Кызыл хоорайның Бай-Хаак кудумчузунда орук тудуунун канчаар чоруп турары-биле таныжып көрүп чорааш, Тывада оруктар тудуунга хамаарыштыр кыска тайылбырны массалыг информация чепсектеринге берген.

"Айыыл чок болгаш шынарлыг автомобиль оруктары" федералдыг национал программаның акша-хөрөңгизибиле 2021 чылда Тывага 40 километр ажыг оруктарны тудар деп, Шораан Александрович дыңнаткан. Оларның аразында тудуу эрткен 2020 чылдан бээр шилчип келген оруктар база бар. Кызыл хоорайны алыр болза, шилчип келген тудугларга Иркутск, Шевченко болгаш Рихард Зорге кудумчуларда оруктар хамааржыр. Ук кудумчуларда оруктарның машиналар чоруур кезээн эрткен чылын асфальт-биле шып септээн. Бо чылын ол кудумчуларның белдирлеринге светофорларны тургузуп турар, оруктун чадаг кижилер чоруур кезээн база тудуп чорудар.

Найысылал Кызылдың чүгле иштинде эвес, а кыдыкы девискээрлеринге оруктарны тудуп турарын болгаш бо угланышкыннарга ажылдар ам-даа уламчылаарын ол чугаалаан. Каа-Хем, Сукпак суурлар, оң болгаш солагай талакы дачаларже оруктарның тудуу уламчылаар. Пассажирлерниң болгаш чадаг кижилерниң айыыл чогуңче улуг кичээнге салып, оруктарга светофорларны болгаш "чыдар полицейжилерни" тудар, шимчээшкынниң чурумун болгаш угланышкыннарын айыткан шугумнарны кылыр.

Найысылалдың иштинге оруктарга автотранспорт шимчээшкынни аайлап башкараарынче угланган ажылдарны, Тыва Республиканың Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Владислав Хо-

валыг Кызыл хоорайның мэриниң албан-дужаалына ажылдап турда-ла эгелээн деп, Шораан Чыргал-оол демдеглээн. Чогум-на ынчан Титов кудумчунун чаартылгазы эгелээн. Кочетов биле Красноармейская аразында участокта чер адаанда инженер четкилерни чаартып солаан. Ол кудумчуда аай-дедир шимчээшкынниң дөрт дилиндектиг оруун кылган. Ооң уламчызы Бай-Хаак кудумчуда база дөрт шимчээшкынниң чаа орук болур.

Кызыл хоорайның мурнуу талазында хөй каът чаа чуртталга бажыңнары болгаш хөй ажыл-чорудулгалыг медицина төвү, дугаары 17 школа туттунганы-биле ол девискээрдэн найысылалдың өске девискээрлеринче автотранспорт шимчээшкыни көвүдээн, ынчангаш ооң угланышкыннарын аайлаары чугула апарган. Аңаа эң эптиг кудумчулар Титов биле Бай-Хаак кудумчулар болурга, ында оруктарны алгыдып, чаартып турар. Иркутск кудумчудан Бай-Хаак кудумчуже үнер белдирге светофорну тургузар. Ол ажылдарны федералдыг төпке 2021 чылдың чазын камгалап алдынган 216 миллион рубль акша-хөрөңги-биле боттандырып турар. Бай-Хаак кудумчу чадаг кижилер кылаштаар оруктуг, оът-сиген тараан дилиндектиг, автобустар доктаар черлерлиг, караңгы үеде сайгылгааннар-биле чырыдар кудумчу боор. Узун дурту 1,5 километр, автотранспорт чоруур дөрт дилиндектиг бо калбак оруктун тудуун бо чылдың август 1-де доозар ужурулуг.

2020 чылдан бо чылче шилчип келген тудуг Кызыл хоорайда Иркутск кудумчуда орук. 2021 чылда маңаа

чорудар тудуг ажылдары улуг хемчээлдиг. Бо орук база дөрт дилиндектиг, чадаг кижилер чоруур оруктуг, автобус доктаар черлерлиг, амгы үениң негелделеринге дүүштүр туттунган орук болур. Ону бо чылдың ноябрь айга чедир тудуп доозарын планнаан.

Автомобиль оруктарының Кызыл хоорайже болгаш Улуг-Хем кежир көвүрүгже кирер участоктарын чаартып ажылдар уламчылаарын Шораан Чыргал-оол демдеглээн.

"Айыыл чок болгаш шынарлыг автомобиль оруктары" федералдыг программаның баштайгы негелделери 800 муңдан эвээш эвес чурттакчыларлыг хоорайларны ол программаже кирип турган. Ол негелделерни эде көргөн түннелинде, 800 муңдан эвээш чурттакчылыг хоорайларны федералдыг программаже кирип эгелээн. Оң болгаш солагай талакы, Вавилин этпээнде дачаларның чурттакчылары-биле каттай хаара Кызыл 145 муң хире чурттакчылыг болгаш, "Айыыл чок болгаш шынарлыг автомобиль оруктары" федералдыг национал программаже кирген деп республиканың орук-транспорт комплекзинин удуртукчузу чугаалаан.

2019 чылдан бээр 40 ажыг оруктарга тудуг ажылдары чоруп келген, оларның чамдыызы эрткен 2020 чылда бүрүнү-биле доозулган, арктаннарында тудуг ажылдары уламчылап турар деп, Шораан Чыргал-оол дыңнаткан.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ.
Буян ООРЖАКТЫҢ
тырттырган чуруктары.

НЕДЕЛЯ ДУРГУЗУНДА ТЫВАГА 15 УРУГ САРГЫГА ЫЗЫРТКАН

Росхереглелхайгааралдың Тывада эргелелиниң дыңнадып турары-биле алырга, эрткен неделяның дургузунда эмнелге черлеринге саргыга ызыртканы-биле 36 дуза дилээшкыни бүрүткеттинген, ооң иштинде 15 уруг.

Саргыга ызырткаш, Лаймның аарыындан аараан баштайгы үш таварылга бүрүткеттинген. Чаяан болуп, халдавырлыг саргы энцефалидинин таварылгалары илереттинмээн.

Эпидсезоннуң эгезинден тура саргылар халдаашкынының шупту 239 таварылгазы бүрүткеттинген, ооң 114-ү 17 хар чедир уругларже. Халдавырлыг саргы энцефалидинге удур 1612 кижини тараан, 1958 кижини катап тарылганы эрткен.

Халдавырлыг саргы энцефалидинге удур эң-не дээштиг камгалал болза, өй-шаанда тарылга болур. Ону ийи чадалыг сыкыртыр, бот-боттарындан аразында хуусаазы 2-7 ай. Бир чыл эрткенде катап тарытканының соонда, тарылганы долу хемчээлдиг деп санаар. Сыкырткан соонда ийи неделя эрткенде арга-арыг кирип болур.

Бойдусче үнүүшкүннүң үезинде кичээнип чорууру чугула: оът-сигенге олуп болбас, бот-боттарын кичээ-

гейлиг хынаар, оран-саваже чаа чулган чечек-үнүштерни кирибес, азырал амытаннарны агаарлаашкын соонда ылавылалдыг көөр.

Саргылар коргудар репеллентилерни ажыглаарын сүмелеп турар, ынчалза-даа ооң бетинде ажыглалдың инструкциязын таптыг номчуп алыр херек. Чамдык репеллентилерни идик-хепке чаштыраарын көргөн болур, бир эвес ол ажык кешке дегзе, кадыкшылга хораны чедирип болур.

Арга-арыг кирер деп тургаш, саргы соястап кирбес кылдыр кеттинери чугула — чүвүрнүң хончуларын уктарже кирип сугар, хөйлеңни — чүвүрже, хөйлеңниң чеңнери узун болза эки, а башты болгаш моюнну бөрт азы халыптыг бөрт-биле дуглаза чогуур. Аргалыг-ла болза, идик-хеп чырык болза эки, халдаан саргы аңаа хөлчөк эки көскү.

Артур ХЕРТЕК очулдурган.

АРЫГ АГААРГА ДООЗУКЧУНУҢ КЕЖЭЭЗИ

Тывага сөөлгү коңгалар май 22-де арыг агаарга болур. Ол дугайында Чазакка болган хуралга дүүн билдинген. Школаларга сөөлгү

коңга байырлалы болгаш уруглар садтарына доозукчулар кежээзи хөй кезинде ада-иениң киржилгези чокка болур. Чылдагааны COVID-19 деп шупту билир бис. Коронавирус аарыын нептеретпези-биле байырлыг хемчеглер үезинде санитарлыг негелделерни сагыыры чугула.

«Ажы-төлүвүстүң кадыкшылы дээш оларның чаңгыс катап болур байырлалын арыг агаарга санитарлыг негелделерни сагывышаан, эрттирер деп шиитпирледивис. Ындыг байдалга аттестаттарны ажы-төлге тыпсыр бис» — деп, ТР-ниң Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыг социал четкиде бодунуң арынында демдеглээн.

COVID-19 хамчыына удур вакцинаны ийи дугаар салдыраарын чон херекке албайн турар. Ооң уржуундан республикада коллективтиг иммунитет чедип алыр план саадап турар. Ынчангаш сөөлгү коңганы болгаш доозукчунуң кежээзин чаңчыл езугаар эвес, а арыг агаарга эрттирери көрдүнгөн.

Айдың ОНДАР
очулдурган.

Уругларның айыыл чок чоруу

Михаил МИШУСТИН: ЧАА АРГАЛАР-БИЛЕ КАМГАЛААР

Чоокта чаа Казань хоорайның дугаары 175 гимназиясының өөреникчилерин 19 харлыг Ильназ Галиев боолаан соонда, школаларның айыыл чогу хандыраарының хемчеглерин ап чорударының хөлээзини Россияның күрүне эрге-чагыргазының чадаларының эң бединден эгелээш адаанга чедир хайнып үнген.

Россияның Президентизи Владимир Путин өөредилге черлериниң айыыл чогу хандыраары-биле, чаңгыс аай тодаргай хемчеглерни ажилдап кылырын болгаш боттандыраары ол ажилга хамаарылгалыг албан черлеринге дааскан. "Өөредилге черлериниң айыыл чогу хандыраары ышкаш шупту регионнарда кончукту ажилдап айттыргалар ам-даа бары таарымча чок херек-тир" – деп, Владимир Путин чугаалаан.

Өөредилге черлериниң айыыл чогу болгаш камгалалыны күрүне кичээнгейни угландырып келген. Казань хоорайның дугаары 175 гимназиясына болган өлүм-чидимниг болушкун ол кичээнгейниң четпес талаларын сойгалаан. Чижээлээрге, "РФ-тиң Өөредилге яамызының объектилериниң терроризмге удур камгалалының негелделерин бадылаарының дугайында" доктаалды Россия Федерациясының Чазань 2019 чылдың август 2-де хүлээп алган. Айыылды дээди чергелиг, 100 болгаш оон хөй кижилер кемдеп болур албан черлери боттарының девискээринге айыыл чок чорукту хууда камгалал организацияларының азы Росгвардияның кезектериниң күжү-биле камгалаар хүлээлгелиг деп бо документиде бижээнинден өөредилге черлеринге айыыл чок чорукту күрүне долузу-биле хандыраары магадылавын турарын айыыл чок чорук талазы-биле специалистер демдеглээнер. Өөредилге черлеринге айыыл чок чорукту акшаландыраарының айыыл чок чорукту документиде база тодаргай эвес дээрзин олар айтканнар. Кандыг-даа улуг болгаш чугула ажил-херектерни планнап болур, ынчалза-даа олар акшаландырышкын чедишпезинден боттанмайн баары билдингир. Өөредилге черлериниң айыыл чогу хандыраарына акша чедишпезинден Россия Федерациясының школаларына ада-иелер акша чыыр чорук тытып келген.

Террорисчи халдаашкындан школаларны чаа аргалар-биле камгалаар, бо талазы-биле тускай документини ажилдап кылыры удавас доостур болгаш ону хүлээп алыр дугайында РФ-тиң Чазань Даргазы Михаил Мишустиниң дыңнады мас-салыг информация чепсектеринде тарай берген. "Бичии уругларның лагерлерин болгаш дыштанылга баазаларын терроризмден камгалаарының чаа негелделерин бадылады. Ниити билиг өөредилге организациясы кайда турарында хамаарылга чокка бистиң чуртувустуң шупту школаларының айыыл чогу хандыраар негелделерни күрүнениң баштыңының даалгазы-биле ажилдап кылыр" – деп, РФ-тиң Чазань Даргазы чугаалаан.

Казань хоорайның дугаары 175 гимназиясына боолаашкын соонда школаларның айыыл чогу хандыраары күштелдирер талазы-биле Россияның өөредилге сайыды Сергей Кравцовтун чагазында эгелээш оон-даа өске албан-дужаалдыг даргаларның тала-

зындан айтышкыннар, негелделер, сүмелер арбын болган. Школаларның директорлары болгаш башкылары яңы-бүрү айтышкыннарны номчуп четтикпейн-даа турган чыгы. Чогу-на олар бо аар чүктү чүктөп чоруур болгай. Чижээлээрге, Казань хоорайның дугаары 175 гимназиясының башкылары өөреникчилерин боттарының амы-тыны, мага-боду-биле камгалап турганнар.

Тыва Республиканың Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыг база школаларга айыыл чок чорукту хандыраары күштелдирер айтышкыннарны Казань хоорайга коргунчук болушкун соонда дораан берген.

Өөредилге черлериниң айыыл чогу дээш харысалгалыг удуртукчулар боттарының албан-хүлээлгезиниң уу-биле база хурал-суглааларны эрттирип, өөреникчилерниң, студентилерниң айыыл чогу хандыраары, ону канчаар күштелдирерин чугаалажып көргөн.

Тываның школаларының болгаш өске-даа өөредилге черлериниң барык хөй кезии видеокамералар, дүвүрээзиниң

немелде акшаландырышкынны тып, ону бюджетче киририн муниципалдыг тургузулганың удуртукчулары-биле 2021 чылдың апрель айда дугурушкан бис. Ындыг арга-биле 173 школага болгаш 236 уруглар садынга камгалакчы мергежилдик кижилерни ажилга хүлээп болур апар бис" – деп, ол чугаалаан.

Школаларга террорисчи чоруктары болдурбазына айыыл-халапты медээлээриниң дериг-херекселдери-биле

гаарал системазы шуут тургустунмааны билдинген.

Тывада 488 өөредилге черлери ажилдап турар. Оларның 297-зи азы 70 хуузу I, II болгаш III категорияның объектилеринге хамааржыр. Россия Федерациясының Чазань 2019 чылдың август 2-де хүлээп алган "РФ-тиң Өөредилге яамызының объектилериниң терроризмге удур камгалалының негелделерин бадылаарының дугайында" доктаалы

медээ системалары дээш айыыл-халапты медээлээриниң дериг-херекселдери-биле четчеттинген. Ынчалза-даа өөредилге черлериниң айыыл чогуна кол кижилер амга чедир эвээш – айыыл-халапты бодунуң эрес-дидим чоруу, бедик мергежилди болгаш чепсек-херексели-биле дуй туруптар камгалакчы.

Амгы үеде школаларының хөй кезии камгалакчы мергежили чок, камгалалга херек чепсек-херексели чок кижилер таңнылдап турар. Ёзулуг камгалакчыларның улуг хемчээлдиг шалыңын төлээринге школаларның акша-хөреңгизи чедишпес. Ынчангаш эвээш шалыңга ажилдаарына чөпшээрешкен кижилер школаларны таңнылдап турар.

Чогу-на бо чидиг айттыргы Тываның өөредилге сайыдының албан-хүлээлгезин күүседип турар Солангы Тамчай терроризмге удур комиссияның хуралына көдүргөн. "Школаларда уругдарының айыыл чогу хандыраары-биле

оларның четчеттингени дөгүм бооп турар деп чугаалап болур. Медээлээриниң дериг-херекселдери-биле 161 школа болгаш бичии уруглар садтары, немелде өөредилге болгаш өске-даа өөредилге албан черлери дериттинген. Олардан дүвүрээзин медээзи камгалал төвүнге кээрге, Росгвардияның шериглери террорисчи үүлгедиг болган черге ол-ла дораан үнүп болур.

Республиканың өөредилге сайыдының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Солангы Тамчайның даалгазы-биле өөредилге черлериниң айыыл чогуна байдатын хынаан. I, II болгаш III категорияга хамааржыр 297 өөредилге черлериниң чүгүл 66-зын хууда камгалал организациялары камгалап турар, артканары таңнылдап болгаш дежурныйлар хайгаарап турары илерээн.

Каа-Хем кожунунуң Сизим, Үжеп-Аксы, Эржей, Эрзиниң Качык суурларда эвээш өөреникчилерлиг школаларда видеохай-

ёзугаар бо категорияның өөредилге объектилерин хууда камгалал организациялары болгаш Росгвардияның шериглери камгалаар ужурулуг. Ынчалза-даа бо доктаалда өөредилге черлериниң камгалал хууда камгалал организацияларын акшаландыраарының дөстөрүн тодаргай айтпаан. Ынчангаш өөредилге черлериниң камгалалын акшаландыраарына будулгаазының чүүлдер тывылган.

Террорисчи халдаашкындан школаларны болгаш өске-даа өөредилге черлерин камгалаарының чурумунуң тускай документини ажилдап кылып, РФ-тиң Чазань ону бадылап, Россияның Президентизи деткилер болза, өөредилге черлеринде школаларга болгаш студентилерге террорисчи үүлгедиглерден айыыл чок байдал тургустунарына хамыктың мурнунда башкылар ада-иелер идегеп турар.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ.
Чуруктарны интернет
четкизинден алган.

Экономика адырында

УЛУГ БИЗНЕСЧЕ БАШТАЙГЫ БАЗЫМНАР

Май 14-те Кызыл хоорайның Аныяктар өргээзинге «Мээң бизнестим» төпке «Бодун боду ажил-биле хаара тудары улуг бизнесче баштайгы базым болурунун магадылалы» деп ажил-агыйжы шуулган болган. Аңаа аңгы-аңгы кожууннарның төлээлери киришкен.

«Мээң бизнестим» деп төптүн киржилгези-биле күрүнөдөн 220 муң рубль деткимче алган, чаа эгелеп чоруур сайгарлыкчыларның боттарының бүдүрүп турар барааннарының делгелгези болган. Оларның аразында Чөөн-Хемчик кожууннуң Шеми болгаш Хөндөргейден алгы-кеш, даараан чучак, бөрт, идик дээн ышкаш тыва хептер бар.

Шеми суурдан Сорук Монгуш эрткен

чылын алган деткимче акшазы-биле алгы-кеш эттээр станок садып алгаш, ажилдап кыштаан. Айлана Монгуш белен эттеп каан алгы-кеш-биле тыва тоннарны, бөрттерни даарап турар. Тес-Хемнин Ак-Эриктен Салим Сарыг инек кежин идээлээш, эттээш, хөмдөн чүген-чуларны кылып турар. Эрзинден Дун-Сагаан эзер-чүгенни, Чочагай Бапаандай идик-хепти чагыг езугаар септеп, даарап турар. Мөрөн суурдан Очур Белчээ тыва хөгжүм херексели, дүңгүр дээн ышкаш чымчак ыштан кылган ажилдарны кылып, чазап турар. Кызыл хоорайдан Сүлдөм Хомушкү кештен кылган барбаларны, курларны, акша хаптарын, паспорт карттарын даарап кыштаан.

Чүгле идик-хеп эвес, а торттар, пироженелер, пирога дээн ышкаш амдангы аыш-чем аймаан бүдүрүп турар сайгарлыкчылар база хей болган.

Ол дээрже Өвүр кожууннуң төвү Хандагайты суурда пекарня ажыдып алган Бадый Монгуш биле Сай-Суу Сааяларның өг-бүлезидир. Олар Хандагайты суурнуң чурттагы чонун чүгле хлеб-биле эвес, а өске-даа далган кылыгылары-биле хандырып турар.

Эрткен чылын күрүнениң 220 муң деткимче акшазын алгаш, бир чыл дургузунда боду бодун ажилга хаара тудуп кыштаан хамаатылар-биле чугаалаштым.

Күрүнөдөн алган деткимче акшаны эгитпес. Кылып чорудуп турар ажилдарын 3 чыл дургузунда күрүнөгө илеткээр. Тус черниң чагыргазында бо төлөвилелди харылап турар даргалар-биле харылзаазын үспес.

Бодун боду ажилга

хаара тудуп турар хамаатылар ажилдап алган орулгазының үндүрүүн төлээр. Ол дээрже орулганың 4 хуузу-дур. Бодун боду ажилга хаара тудар деп тускай күрүнө программаны тургустунары-даа, үндүрүг төлээри-даа берге эвес. Ол бүгүнү бодунуң хууда смартфонга тускай капсырылгаларны кирип алгаш, бухгалтерниң кылып чорудар ужурул ажилдарын кижиге боду кылып алыр. Ол программа-биле ажилдап тургаш, бодундан өске хамаатыны ажилга хаара тудар эргези чок.

Бодун боду ажилга хаара тудуп турар хамааты күрүнениң кайы-даа банкызынга агар-санны ажыдып ап болур база кайы-даа банкыдан хей түңнүг хуулуг чээли акшаны алыр эргелиг дээрзин чугаалаштым.

Ажил чок чорук – сөөлгү үениң чидиг айтырыларының бирээзи деп шупту билир бис. Ынчангаш амыдыраар акшаны боду ажилдап ап чоруур хамаатыларга «Бодун боду ажилга хаара тудар» деп программаны тургузуп кааны база күрүнөдөн берип турары деткимче ак-

шалар көңүгү эки үре-түннелдиг болуп турары өөрүнчүг. Делгелгеге киржип келген хамаатыларның ажилдарындан эки түңнелдер көстүп турар болду.

Олча ОНДАР.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Бадылаашкын уламчылап тур

«ЧУРТТААРЫНГА ТААРЫМЧАЛЫГ ХООРАЙ ХҮРЭЭЛЕҢИН ХЕВИРЛЭЭРИ»

ЧӨӨН-ХЕМЧИК
ТӨРЭЭН БУЛУҢУ
ДЭЭШ ...

«Таарымчалыг хоорай хүрээленин хевирлээри» деп регионалдыг төлөвилелдин бадылаашкыны ам-даа уламчылап турар. Бо удаада Чөөн-Хемчик кожуунда бадылаашкын кандыг байдалда чоруп турарын со-нуургадывыс. Ук кожуунда ниитизи-биле 5 төлөвилел киржип турар.

Бирээде, Хайыракан суурнуң Даңзы-Белек кудумчунга хол болгаш бут бөмбүү ойнаар шөлдерни, дыштанып олурар узун сандайлар, сайгылгааннар тургузары, чечектер болгаш чадаң ыштар олуртуп, чаагайжыдары көрдүнгөн. Бо төлөвилел дээш амдызында 137 соңгукчу үнүн берген.

Ийиде, Чадаана хоорайның «Шахтер» культура сайзыралының төвүн чаагайжыдары. Девискээрниң кок-

па оруктарын чаартыры, автомашиналар турар шөлду улгаттырары, чаглактыг узун сандайлар тургузары, сайгылгааннар салыры көрдүнгөн. Бо төлөвилел дээш бо хүнде 173 кижиге бадылаан.

Үште, Хөндөргей суурнуң девискээринде «Чалама» аржаанын чаагайжыдары. Чаглактыг узун сандайлар, аалчылар бажыңнары болгаш аът чоруур орук изээри кирип турар. «Чаламага» дыштанып келген чон аъттанып алгаш, аржаанын девискээринге агаарлап, чараш черлерни көрүп болур. «Чалама» дээш 171 кижиге соңгаан.

Дөрте, Чыраа-Бажы суурга дыштаныр чер кылары. «Ынак суурум Чыраа-Бажы» деп улуг бижик болгаш узун сандайлар, сайгылгааннар, бичии уруглар ойнаар шөлге тускай херекселдер, бок октаар савалар турары көрдүнгөн. Бо төлөвилел дээш эң-не хей кижиге үнүн берген – 312.

Беште, Элдиг-Хем суурда Шуралгакты чаагайжыдарда, дараазында ажилдарны кылары көрдүнгөн: ук черге чедир кокпа орукту аштаары, девискээрин манзалаары, чадалап үнө бергеш, харап көөр бедигээш кылары, чарлалдар самбыразы, девискээрни долгандыр чагылааш, электри чырыын кириери. Ук черни чаагайжыткан соонда, аңаа туристер кээп сонуургап, дыштанып болур.

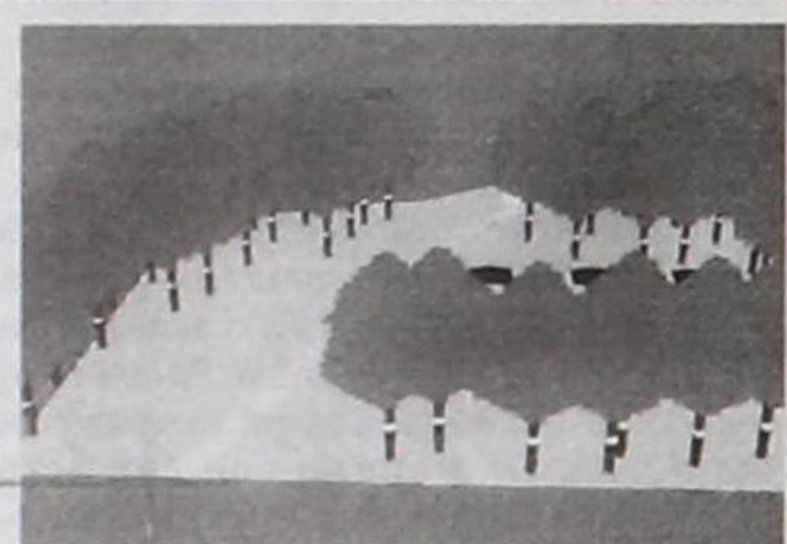
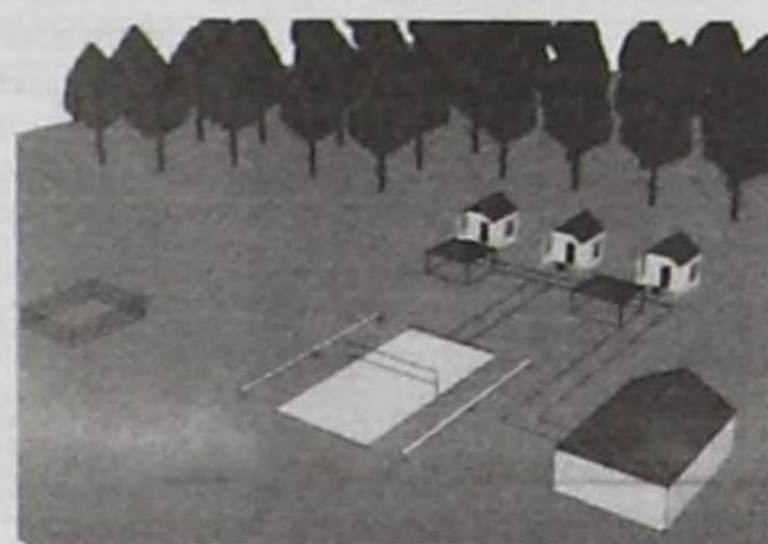
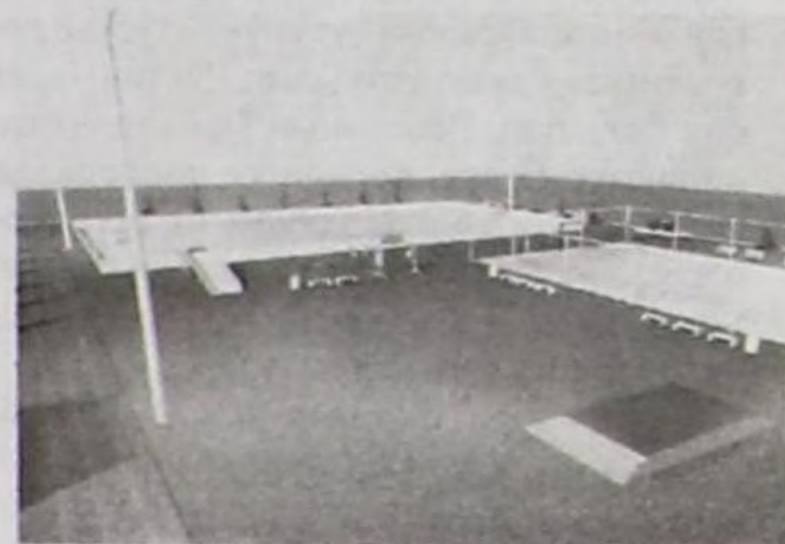
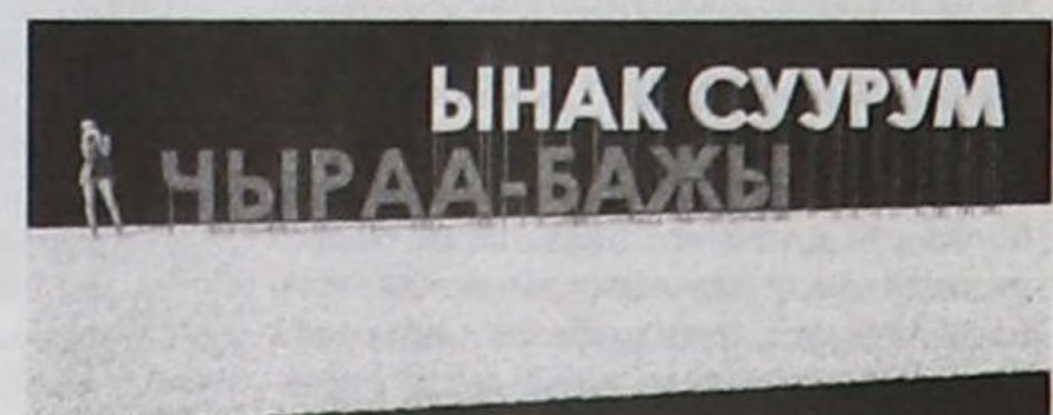
Айыткан сан-чурагайлардан чоннуң бадылааш-

кына кайы хире киржип турары илдең. Бажың-Алаак сумузуңуң чагырыкчызы Эрик Ооржак: «Хүндүлүг, чонум! Төрээн хоорайывыс азы сумувус чараш, көрүштүг болуру чүгле бистен хамааржыр. Ынчангаш чурттап турар хоорайывыстың азы сумувустуң кайы булуңун чаагайжыдып алырын шилири-биле 17.gorodsreda.ru деп айтыгже (ссылкаже) киргеш, соңгуурунче кыйгырдывыс!» деп, социал четкилерде кожууннуң сайтызында бижээн.

Май 30-ге чедир санныг хонуктар арты. Далажыңар, бадылаңар! 14 хардан өрү назылыг хамаатылар чаңгыс катап соңгуп болур дээрзин ам база катап сагындырып каалы.

Айдың ОНДАР.

Чуруктарны соцеткилерден алган.

ТЫВА ТЕЛЕВИДЕНИЕНИН 55 ЧЫЛЫНГА

Телевидение дамчыдылганы янзы-бүрү медээлерни, культура амыдыралын, политиканы болгаш экономиканы, өөредилгени болгаш спортту негиздеринге аажок күчүлүг чепсек болур.

Россияның телевидениези 1931 чылда ачылдып эгелзэн. Бежен чылдарның эгезинде болгаш алдан чылдарда ССРЭ-ге телевидение элзэн сайзырай берген.

Баштайгы чылдарда боттарының программаларын көргүзөр кылдыр телевидение төптерин чер-черлерге тургузулаан. Оларны эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларга тургузуп, дамчыдылгаларны ретранслятор станцияларның дузасы-биле боттандырып турган. 1961 чылдың октябрь 1-ден эгелзэш Москвада телетөптүң студиязындан өңнүг программаларны дамчыдып эгелзэн. Ооң соонда харылзааның спутник системазын шигээдиң алгаш, төп телевидениениң программаны чурттуң эң ырак булуңнарынче дамчыдар органы чедип алган.

Харылзааның баштайгы «Молния-1» деп спутникниң делгем орбитаже 1965 чылдың апрельде салып үндүргөн. Черниң кылымал эдеринчилерин дамчыштыр телевидениеге программаларны хүлээп алыр «Орбита» станциязының калбак четкизин 1967 чылдың апрельде ачылдадып эгелзэн.

Кызыл хоорайга эң баштайгы телевидение дамчыдылганы 1966 чылдың июнь 10-да болган. Ол республиканың культура амыдыралына төгүлүг болушкун болуп кирген. Ынчан тус черниң телевидение программаны Кызыл хоорайның болгаш ооң чоогунда суурларның чурттакчылары көрүп турган. Бояровка болгаш Хову-Аксы суурларга эфир ретрансляторларын тургускан соонда, Сарыг-Септиң болгаш Хову-Аксының чурттакчылары Кызылдан теледамчыдылгаларны көрүп турар апарган. Ооң соонда радиорелелиг шугумну барыын кожуннарже баштай Шагаан-Арыгга, ооң соонда Кызыл-Мажалыкка чедир тудуп эгелзэн. Шак ынчаар Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик болгаш Бай-Тайга кожуннарның суурларының хөй кезинге теле-дамчыдылга негиздээ. Ооң соонда республиканың мурнуу кожуннары ак-көк экранны көрүп турар апарган.

КОЛЛЕКТИВ – УЛУГ РОЛЬДУ ОЙНААН

Тыва телевидениениң тургустунарына болгаш сайзыраарына улуг рольду Радиотелетөптүң коллективи ойнаан. 1992 чылдың март айга чедир ол ССРЭ-ниң Күртелерадиозунуң бот-тускайлаң, бот-орулга тарылгалыг бүдүрүлгези турган. Телевидение, радио-дамчыдылга дериг-херекселдери болгаш автотранспорт хандырылганың талазы-биле керээни Радиотелетөп биле Тыва АССР-ниң Күртелерадиозу чыл санында чарып турган.

Телевидениениң, радионун техниктиг чепсек-херекселдерин болгаш автотранспортту ажылгаарының планын Радиотелетөп Тыва АССР-ниң Күртелерадиозунга чыл санында чедирип турган. Чедирген ачы-дузаны дээш Күртелерадио ай санын-

да Радиотелетөпке төлөп турган. Радиотелетөптүң инженер-техниктиг ажылдакчыларының кол сорулганы – телевидениениң болгаш радионун техниктиг хандырылганы.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң сүмези езугаар ССРЭ-ниң Күртелерадиозунуң даргазы Л.С. Лапинниң дужаалы-биле Тыва АССР-ниң Радиотелетөптүң директорунга – Тыва АССР-ниң Күртелерадиозунуң даргазының оралакчызынга томуйлаткан мен. Ол үеде Радиотелетөпке 122 кижиге ачылдып турган, оларның 50-и ажылчынар, инженер-техниктиг ажылдакчылар 60 кижиге, 12 албан-хаакчы турган.

Радиотелетөп элзэн каш участоктардан тургустунган чүве. Оларны телевидение участогу, кино бүдүрүлгезиниң участогу, видеобижимел участогу, көжүп чоруур станциялар участогу, автогараж энергия участогу, ажил-агый участогу деп адаар турган.

Коллективти удуртуп кээп турумда, шийтпирлеттинмээн айтырылгар хөй болган. Дериг-херекселдер эргижирзэн, оларның үрелир чоруу хөй, ажылчынарның күш-ажыл сагылга чуруму кошкак турган. Ажил шагы үзөр чоруктар база бажын ажыг.

Мындыг чүүлдерге удур демиселди профэвилел комитетинге, коллективтиң идепкейлиг кижигүннеринге даянып тургаш, хуннун чорудуп келген бис. Сагылга чурумнун хажыдыкчылары-биле беседа эрттирип, профэвилел комитетиниң хуралына сайгарып турдувус. Оон аңгыда, участоктар аразына социалисттиг чарышты чарлааны улуг деткимче болган. Ынчан сагылга-чурум экижиң келген. Инженер-техниктиг ажылдакчылар чогадыкчы планнар тургузуп, техниктиг чепсектерниң ажылын улам ыңай сайзыраңгайжыдарынче, дериг-херекселдерниң ажылының шынарын экижидеринче, күш-ажылдың байдалдарын болгаш организастаарын чогумчалыг болдурарынче уланган хемчеглерни апарган.

Участоктарның ажылдакчыларының

болгаш бүдүн коллективтиң хүлээп алганы социалисттиг хүлээлгелери ажылдакчыларның чогадыкчы чоруун күштелдиреринге, телевидение техниканың боттун күжү-биле сайзыраңгайжыдарынче, инженер-техниктиг ажылдакчыларның ажил-херекчи идепкейин көдүреринче уланган.

Күш-ажылдың организастаашкынның сайзырадырының коллективке күш-ажыл болгаш бүдүрүлгө сагылга-чурумун быжыглаарын мергежилни бедидери ойнаар деп санаан бис. Ынчангаш чыл санында билиин бедидер кылдыр 2-3 инженер-техниктиг ажылдакчыны Москваже чорудары чурум турган. Оон аңгыда, коллективтиг керээлерниң күүселдези улуг салдарлыг болуп келген. Аңаа күш-ажылдың организастаарын экижидериниң болгаш сагылга-чурумну быжыглаарының айтырылганы кирип турган.

Коллективтиг керээниң күүселдезин доктаамал хынап, ону профэвилел комитетиниң хуралына сайгарып, ооң түңнелдерин коллективтиң ниити хуралына чугаалажып келген бис. Чарыш түңнелин үндүрүп тура, бүдүрүлгө көргүзүлгелери-биле чергелештир күш-ажылдың сагылга-чурумунуң байдалы, өөредилгеге киржилгези, хөй-ниити ажилдарга идепкейи база шаңнал акша алырынга кол быразы турган.

МАТЕРИАЛ-ТЕХНИКТИГ БААЗАНЫ ЧААРТЫРЫН АМЫДЫРАЛ НЕГЕЙ БЕРГЕН

Ындыг хемчеглерни доктаамал апарган келгениниң түңнелинде, Радиотелетөптүң коллективинге ажил-херекчи байдал тургустунган, кижилер ажылына сонургалдыг апарган, ажил-шагының чидириин болдурбастай берген. Телевидениениң 1965 чылда туттунган оран-савазы негелдеге чоорту дүүшпес апарган. Аңаа чарыш дериг-херекселдер салыры бергедээ, кино бүдүрүлгези нарыдаан, саны немешкен ажылдакчыларның ажилдаар черлери чедишпестээ. Ынчангаш бүдүрүлгө шөлүн немей тударын амыдырал негей берген.

Тыва телевидениениң улам ыңай

хөгжүүрүнге СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1984 чылда хүлээп алганы «1984-1995 чылдарда телевидение дамчыдылганының материал-техниктиг баазаны болгаш радио-дамчыдылга дериг-херекселдерин сайзырадырының дугайында» доктаалы улуг рольду ойнаан. 1984 чылда-ла телевидение оран-савазының болгаш радио бажыңнарының аразында эртер черниң ийги каадын туткан бис. Олче чогадыкчы ажылдакчыларны көжүргөш, хосталган өрзүлдерге телевидение техниканы тургускан. Ооң соонда өске-даа немелде тудугларны хөйү-биле кылган бис. 1985 чылда видеобижимел кылыр көжүп чоруур телевидение станциязын тургузар гаражты, телевидение оран-савазы биле гараж аразына аргыжар ийи каат тудугну кылдывыс. 1990 чылда ийи каат бажыңны немей туткаш, аңаа биче телевидение студиязын тургускан бис.

1983 чылдың май айга чедир тыва телевидение ак-кара өңнүг көргүзүп турган. Ынчан ДА-3ЦТ «Этюд» дээр үш камералыг студия дериг-херекселдин, «Кадр-ЗПМ» деп ийи видеомагнитофонну ажылгалче кириген. Оон бээр Тываның чурттакчылары өңнүг телевидениени көрүп эгелзэн. Видеобижимел кылыр көжүп чоруур болгаш өңнүг телепрограммалар дамчыдар станцияны 1985 чылда ажылгалга кириген бис. Ол станцияны Украинадан инженер В. Чигжип болгаш үш чолаачы экиелгенер. Өңнүг кинопланкалар чуур ЦЗП-1 деп чуулда машиназын база-ла ол-ла чылын ажылгалга кириген. Тыва телевидение 1985 чылдан эгелзэш өңнүг форматче долзуу-биле шилчээ.

Май 1 болгаш ноябрь 7 байырлардарының үезинде Кызыл хоорайга күш-ажылчы коллективтериниң кижигүннерин, өөредилге черлериниң сургуулдарының, чурттакчыларның Арат шөлүңге болган байырлыг чыскаалына 1985-1992 чылдарда болган черинден дорт дамчыдып турган бис. Ол ышкаш Тыва АССР-ниң Дээди Сөвединиң сессиязы, хөгжүм-шии театрына болуп турда, «Хүреш» стадионунга маргылдаалар үезинде оларны база дорт дамчыдар аргалыг апарган. Оон туржук, онза чугула дамчыдылгалар кылыры-биле республиканың кожуннарынче база үнүп турдувус.

1991 чылда студияны дорт камералыг АСБ-4 дээр телевидение дериг-херекселин ажылгалга кириген. Биче телестудияны ол-ла чылын ажылгап эгелзэн бис. ССРЭ-ниң Күртелерадиозу турар үеде Тываның Радиотелетөвү телевидениениң болгаш радио-дамчыдылганың материал-техниктиг баазаны хөгжүдери-биле эргежок чугула акшаландырышкынны өй-шаанда апарган. Ооң уламындан тыва телевидение үстүндө чугаалааным сайзыралды чүглө 10 хире чыл дургузунда чедип алган.

Тыва телевидениениң 55 чыл юбилейиниң бүдүүзүндө кады ачылдып чораным, бо адырны сайзырадырына улуг салышкынны кириген инженерлерни, участок начальниктерин демдеглээр күзөлдиг мен. Олар дээрге телевидениениң участок начальниги А.О. Алдын-оол, кино бүдүрүлгезиниң участок начальниги В.Е. Пирумов, видеомагнит бижимелиниң участок начальниги П.И. Глазунов, энергия участогу начальниги О.Т.Б. Ооржак, Радиотелетөптүң кол инженери Ю.Ч. Ондар болгаш өске-даа төлөпигишчилер турган. Оларның бедик мергежилдиг чоруун магадап, кайгамчык кижилер-биле кады ачылдып, оларга четтиргенини илередип чоруур мен.

Улуг юбилейниң бүдүүзүндө тыва телевидениениң техниктиг дериг-херекселдериниң үзүк-соксаал чок ажылын, тыва телевидениениң моон соңгааргы хөгжүлдүзүн база журналистеринге, аныяк ажылдакчыларга чедишкенин сеткилим ханызындан күзөп олур мен.

Очур ШИРИНДҮҮ,

Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы, Россияның хүндүлүг радиизи. 1982-1992 чылдарда Тыва телерадиотөптүң директору, 1992-2001 чылдарда «Тыва» КТРК-ның чингине директору.

Эртинне ДОПУЙ-ООЛ, «ЭНЕ-САЙ»:

ДЭЭДИ ШАҢНАЛЧЕ СЕМЕВЕС БИС. АМ ДЭЭРЕЗИНДЕ ӨСКЕ СОРУЛГАЛАР БАР

Тыва Республиканың команданың адын очулдурган херээ-даа чок. «Эне-Сай» деп дыңнап кааш-ла, «Енисей ыш-кажыл!» деп дораан-на билип каар силер. Делегейниң эң-не улуг хемнериниң ады-биле команданы адаан. Ийи чыл соңгаар «Эне-Сай» команданың тыптып келгени Кызыл хоорай ол хемниң эге агымында турар.

Сочи хоорайда эртип турар хөккэй маргылдаазынга киржи чедип келген Тываның команданың капитаны Эртинне ДОПУЙ-ООЛ-биле Тывада чуртталга, хөккэй болгаш сорулгалар дугайында чугаалашкан.

— Спорттуң аңгы-аңгы хевирлериниң төлээлеринден команда тургустунганын бижээн-дир.

— Мөгелер, сумо мөгелери, биатлоннуң, хол бөмбүүнүң болгаш аар атлетиканың төлээлери командавыста бар. Аът чарыштылары, ча адары, тыва хүреш дээш национал спорт хевирлеринден келген оолдар база бар. Бодум мөге мен. 30 харлапкаш, спорттун дээди шаңналдары дээш демиселди соксаткаш, кадык-чагай амыдырал спортунуң хевиринче шилчээн мен.

— Аңгы-аңгы спорт хевирлериниң төлээлери хөккэй маргылдаазынга киржир дээн ужуру чүл?

— Республикада дың чаңгыс доштук чуңгу шөлү 3 чыл дургузунда чаартылга ажылдарының соонда 2019 чылда база катап ажиттыңан. Команданы тургузарын бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Сергей Кужугетович Шойгу сүмелзэн. Ол боду хөккэй ойнаар кижиле. Бо «Дүнеки лигага». Ооң төрзүн чуртундан команда база маргылдаага киржирин күззэн бис. Баштайгы үеде канчаар ойнап турганывысты көргөн болзуңарза!

— Канчаар?

— Ачылап алганывыс конькилерлиг, ыяш клюшкарлыг болгаш волейбол камгалалы-биле ойнап турдус. Камгалал дериг-херексел көңүс чок, вратарь безин. Ийи ай дургузунда ынчаар ойнап, баштайгы дээрзинде шайбаны доштан безин көдүрүп шыдавайн турдус. Чоорту ойнаарывыс чүгээртеп, шайба ужуруп, арыннарывыска дээп, балыгла-нып эгелзэн бис. Ынчангаш кижиле бүрүзү бодунга хөккэйжениң камгалалдыг эт-херекселдин садып алыр деп шиитпирлзэн

бис. Хөккэйжениң эт-херекселдин садып алыры-биле, белеткелди ийи неделя дургузунда соксаттывыс-даа. Өске регионнарда садып алдывыс — бистиңде ону сатпайн турар. Команданың спортчу хөккэйжени хевин садып алырынга Сергей Шойгунуң фондузу дузалаан.

— Командада мөгелер бар болганда, күштүг аргаларны ажылгаар күзөл база турду-ла ыйнаан?

— Баштайгы оюннарга хөккэй ойнаарының чурумун үрээри хөй болган. Чуңгулап ойнаарывыс шоолуг звес дээрзин база билип каан бис. Күштүг аргаларны ажылгаптар сагыш биске турган болбайн аан, ынчалза-даа удурланыкчыларывыс кончуг кашпагай болгаш, биске алдыртпас чорду (каттырып каан).

— Республикада хөккэйниң байдалы кандыгыл?

— Бистиң дөртөн хар ажыг назынын акыларывыс совет үеде хөккэйни ойнап турганнар. Оларны өөредир идепкейжи кижилер база турган. Амгы үеде специалистер чок-тур. Тускай чөлшээрелдиг чаңгыс тренеривис — Олег Михайлович Рыбин. Президентиниң Кызылда кадет училищезинде бичии хөккэйжилерни өөредип турар. Регионга шилилге маргылдаалар соонда, Сочиже кээривис мурнуу чарында ол бисти элзэн белеткеди.

— Бедик мергезилдиг тренерлер

тыптып кээриниң байдалы бар бе?

— Бистиң республикадан студент оолдар кайы-бир командада ойнап турарлар. Республикага спорттун бо хевирин сайзырадыры-биле оларны база хаара тудар бис. Бодум республиканың Спорт яамызында ажылдап турар мен, Тыва Республиканың чыынды командаларының спортчу белеткел төвүнүн директору мен. Мээң ажылым — спорттун аңгы-аңгы хевирлерин сайзырадыры. Регионувус улуг звес, шупту рейтингилерде эң сөөлүнде бис: чуртталганың деңгели, ажыл чок чорук. Хөккэй улуг чарыгдалдарлыг спорт, ынчалза-даа кызып турар бис.

— Тываларга хөккэйниң херээ чүү боор? Багай звес сайзырап турар спорт хевирлери регионда бар ыш-кажыл.

— «Кортук кижиле хөккэй ойнавас» деп чугаалажыры мээң сеткилимге тааржыр. Спортчу бүгү аргаларын көргүзүп болур оюн-дур: күжүн, капшагайын, шыдамын. Футболга ышкаш шөлзөттээр арга чок. Баскетболга ышкаш ынай-ла чурум үрээшкини дээш шиидип каап болбас. Биске тутчуп ойнаар спорт хевирин со-нуурганчыг. Ынчангаш хүрежиринге ынак болган боор бис.

— Регион деңгелинге маргылдаага киржикчилер хөй болган бе? Дөрт

вратарь ойнап турду бе? Командалар хөй болзун дээш, бөлүктежи алыр күзөл турган бе?

— Бис маңа дыка ойнаксаан бис, ынчангаш тирилгени сан-биле алдывыс. Келир сезонда бис — Спорт яамызы — алды команда ойнаарын чедип алырын кызар бис. Ол хире командаларны чыып алыр арга бар. Чамдык оолдарга документилен чыыры болгаш оларны чет-челээри бужурганчыг-даа боор чадавас. Апрель айда регион чемпионатының соонда республика турнирин эрттирген бис. Аңаа сес команда ойнаан. Ынчан хөккэйжилерниң назы-харын шоолуг барымдаалаваан бис — чүгле бичии спортчуларны кирибзэн. Кижилер дээрже кижилер ышкашыл, шупту хөккэй ойнаксаар. Дүнеки лиганың негелделеринге оларның доозазы дүүшпес. Ынчалза-даа алды команданы чыып ап болур.

— Чоокта чаа тургустунгаш-ла, ам Сочида келген шээй силер? Кандыг планнарлыг келген силер? Онзагай чүнү өөренип, билип алдыңар?

— Хөккэй деп чүл деп билип алдывыс. Ооң мурнунда ону чүгле телевизордан көөр турган болгай бис. Боттарывыстың деңгелин көрдүвүс. Бирги матчка 0:6 кылдыр ойнадып алганывыс хөйну чугаалап турар. Ам-даа өзер болза эки. Бир-даа, үш-даа, беш-даа чыл болгаш, ону чедип алыры берге. Ам оода кижилер тыва чон база хөккэйни ойнап турар деп билип алыры чугула. Шупту командаларның төлээлериниң хуралы болган. Аңаа чүгле мен тыва кижиле олурдум. Өске республикалар бар-даа болза, капитаннары орус омактыг. Оларның аразынга ак каарган ышкаш олурдум.

— «Менээ оон херээ чүл?» деп бодап турбады бе?

— Чок, бисте чүгле эки белеткенир күзөл бар. Дараазында 0:16 санга ойнадып албас кылдыр.

— Республикада хөккэйге хөрегел бар бе?

— Ийе, хөрегел улуг. Бичии уруглар 3-4 харлыындан Дмитрий Зырянов тренерде өөренип турар. Республикада 2 хөккэй катогу бар. Бирээзинде чүгле хөккэй өөреникчилери, өскези — ниити. Ында массалыг чуңгулаашкын база фигуристер, хөккэй ойнакчылары бар. Биске чедер. Бистиң белеткел тренировкалары-выс 10 шак соонда, ол ажырбас. Ийи-үш чыл шыдажыптар бис.

— Хөккэйге ынакшыл чүгле Кызыл хоорайда бе? Өске черлерде бар бе?

— Бисте мячилиг хөккэй эң-не негереңгей. Республика чергелиг маргылдааларны чон дыка сонугаар. Кожуун бүрүзүнде команда бар. Шайба-биле ойнаарында идик-хеви, дериг-херекселдин өртзэ аар. Республикадан 20 хире команданы чыып ап болур.

— Олар даштын ойнап турар бе?

— Ийе. Октябрь, ноябрь, оон февраль болгаш март айларда — 20-30 градус соокта ойнап турарлар. Кажан соок китей бээрже, маргылдааларны соксадып кааптар.

— Хөккэйни сайзырадырынга дыка улуг күштү үндүрүп турар-дыр силер. Холуңар салдына бээринге кортпас-тыр силер бе?

— Ам ону бодаары эрте-дир. Дээди түңнел чедеринче кордавайн турар бис. Баштай уруглардан эгелеп алыл. Спорт школазында хөккэй тренерин тургускан, ам чүгле чыл дургузунда уруглар төлевир чок ойнап өөренир кылдыр формалар садар бис.

Бистиң кол сорулгавыс — «Дүнеки лигага» шаңналдыг черлер алырында звес, а ажы-төл өзүп, бистен үлегер алыры.

«Дүнеки лига» спорт организация-зының медээлеринден очулдурган.

Май 18-те Тываның төп А.Пушкин аттыг Национал библиотеканың "Своих не бросаем" деп номну дамчыдып берген хемчег болуп эрткен. Аңаа Россияның даштыкы херектер яамызының Красноярск крайда даргазының хүлээлгезин күүседип турар Артём Захаров киришкен.

Тываның төп ном саңының 90 харлаан юбилейлиг чылында мындыг онза ном алыры өөрүнчүг болганын демдеглээш, библиотеканың директору Ирина Эртине ховар номну байырлыг байдалга хүлээп ап тура, четтиргенин илереткен. Делегейниң чурттап эрткен нарын үезин бижээн ном

Тываның төп библиотеканың ховар номнарының санынче кирер дээрзин ол чыылганнарда дыңнаткан.

Эрткен 2020 чылда бүгү чуртка коронавирус халдавырлыг аарыг калбаа-биле непереп турган үеде делегейниң чонунуң кандыг байдалдарга чурттап эрткени төөгүге база бир көскү исти арттырган. Халдавырлыг хамчык аарыын неперетпези-биле, делегейниң чурттары хагдынып, үнген-кирген чонунуң аай-дедир агаар болгаш чер кыры-биле аргыжылгазын кызыгаарлапканда, Россияның чурттакчылары даштыкы күрүнелерден чанып кээп шыдавайн, хөй бергедээш-киннерге таваржып турган. Оларның аразында турисчи путёвка-биле чоруп турган улустан аңгыда, амы-хууда ажил-амыдыралының аайы-биле чурттан дашкаар үнгеш, чанып кээп шыдавайн турган Россияның чурттакчыларының дугайында "Своих не бросаем" деп номда допчузу-биле бижээн. Ниитизи-биле 138 даштыкы күрүнелерден

Россияның 313 муң ажыг чурттакчыларын төрзүн чуртунче эгиткен. Ол дугайында өңнүг чуруктарны база хөйү-биле номда кириген. Оларның аразында Тываның 38 чурттакчылары

база кирип турар. Бо номдан Россияның даштыкы херектер аямызының, ТАСС күрүнениң информастыг агентилелиниң ажилдакчыларының, даштыкы чурттарда Россияның төлээ

черлериниң кайы хире улуг ажылды чорутканын билип ап болур.

"Своих не бросаем" деп номну Москвага 2000 кезектиг парлап үндүргөн. Тывада чүгле ийи ном бар. Бирээзин Кызыл кожуунуң төп ном саңына база дамчыдып бергенин Артём Захаров журналистерге дыңнаткан.

Россия бодунуң чонун нарын-берге байдалга каян-даа ара кагбаан, кагбас-даа дээрзин бо ном бадыткап турар.

Карина МОНГУШ.

Чурукта: Тываның А.Пушкин аттыг Национал библиотеканың директору И.А. Эртине, Россияның даштыкы херектер яамызының Красноярск крайда даргазының хүлээлгезин күүседип турар А.А. Захаров, ТР-ниң даштыкы экономиктиг харылзаалар болгаш туризм талазы-биле сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Р.М. Самбу-Хоо.

Буян ООРЖАКТЫҢ тырттырган чуруктары.

Чоокта чаа Чөөн-Хемчик кожуунуң Чадаана девискээринде Бора-Булак ховузуна болган аът чарыжына чорааш, 2019 чылда Сүт-Хөл кожуунуң «Спортчу Элитазынага» «Эки аъттың мунукчузу» деп аттың эдилекчизи Кгьяльцан Ондарның авазы-биле чугаалаштым.

Сүт-Хөл кожуунуң көдээ ажил-агый эргелелиниң кол зоотехниги Шончалай Ондар:

— Кара чажымдан мал аразына өскөн мен. Ажил-агыйым-даа мал-биле сырый харылзаалыг ажилдап чоруур ие мен. Ийи оолдуг мен. Оолдарымның кайызы-даа аът мал мунуп турда амыр-ла. Чаа-ла элең-тендиң кылаштай бергеш-ле, аът челинден сирбектенип алгаш чораан деп болур. Ынчангаш ирги бе, оолдарымның кайызы-даа чүгүрүк мал мунар салым-чаяанныг болган. Оолдарымны кырган-авазы, кырган-ачазы кавайлыындан тура аътка ушкарып алгаш, Манчүрекче, Акче, Муңгаш-Акче үне бээр турган. Миннип кээрге-ле, мал соондан чүгүржүп турган оолдар-дыр ийин.

Чүгүрүк малды анаа кижини мунуп шыдавас. Ону чүгле зрес-кашпагай, дидим, чүрекир оолдар мунар. Мээң оолдарым чеже-даа шыдаар болза, ие кижини болганымда бүдүү иштимде тейлеп, ак сүдүмнү

СҮЛДЕЛИГ МАЛДЫ СҮЛДЕЛИГ ООЛДАР МУНАР...

оран-таңдымче чажып, чалбарып олурар мен. Ажыы-биле чугаалаар болза, чаш кижиниң амы-тынынга айыылдыг оюндур ийин. Чеже-даа кашпагай, чүрекир болза, адыгуузу мал-биле дугуржуп, чугаалажып алыр шаавыс бар эвес. Маңап чораан мал бүдүрө басыптып-даа болур болгай. Ынчап кээрге ажы-төлдүң хей-аьды дээш сүзүк-чүдүлге база дыка улуг рольду ойнаар чорду. Чүгүрүк мал халып орда, ооң кырынга олурар алгаш, анаа-ла челинден сирбектенип алгаш, салдымзында эвес. Чүгүрүк малдар халып үнүптерге, казырга аразында апарган дег болур деп, оолдарым чугаалаар. Чүгүрүк мал хөй малдың мурнунче үне халый бээрин бодаар. Соонга артып каар болза, мурнай үнген малдарның даваннарының сай-дажы, довураа арнынче, караанче чашканналы бээр. Соонга аъттарга чүү-даа көзүлбейн баар. Ынчангаш башкы малдарже үне халый бээрин

Шаңнал үезинде.

бодаар. Аът халып орда, эьди-кежи дашталып, ийи дугаар тыныжының ажитынып, холу-будунуң кандыг байдалда чоруур мунукчулар билип чоруур боор. Ынчаарга мунукчу кижиге база тускай талант херек-тир ийин. Чүгүрүк мал мунуп чоруур оолдар дээр-ле дыка угаанныг оолдар болур. Чүге дээр-ле чарыш аьды мунары база бир тускай психология-дыр. Чижээлээр-ле, дөргүл-төрөл азы чаңгыс чер-чурттуг оолдар демнежир боор. Аразындан бир чүгүрүктү үндүрүп алыр дээн болза, «сөөртүр» деп чугаалаар чорду. Халып олурган малдың соонга шала четпес кылдыр шаап чоруп бээр, ол аътка чедер дээш мурнунда чораан аъттың тыныжы дыкпыжап, чилчии үстүп каарга, демги дыш чораан мал мурнунче арлы бээр, четтирбейн баар. Кыдында чораан малдарның канчаар халып чоруур база мунукчу оолдар өөренип көөр. Бо хире черге албадаптарымга, бо мал арай шыдавайн баар азы шыдаптар дээш мунукчу кижиниң шыдалын база билип чоруур ужурулуг. Албадавайн, бодунуң шиинде халааш, ол хире черге эрте халый бээр дээш, шуптузун санап, билип чоруурлар. Чүгүрүк малды соодары мунары дээр-ле база бир улуг эртем-дир ийин. Ол

аът дөшке халыыр, бо аът дөвүнчүкке халыыр дээш база билирлер. Республикада чүгүрүк малдарны доозазын билип, кайы малдың кайы хире деңгелдин билири аажок болур. Дириг амытан болган соонда, мал-биле чүү-даа болуп болгай, сырынгылап-даа болур. Бакка мунар болза, даван-даяа-даа сына берип болур. Ынчап кээрге мунукчу оолдарның бо маргылдаа-га рольду дыка улуг. Адаан-мөөрейлиг маргылдаалар келирге, ие кижини оолум кандыг шаңнал алыр ирги деп бодал шуут чок болур, а ажы-төлүм канчап чор ирги деп сагышсыраар. Аъттар финишче кирип эгелээр-ле, оолдарымның мунган малы саадай бээр, чүрээм саргып, муңгарап, коргуп эгелээр мен.

Мээң оолдарым маргылдаа үези келирге, чаңгыс хонук артарга, дүне безин удуп чадап, улаараксап, уйгузу-биле девидеп тура хонарын эскерген мен. Аът база ынчаар девидеп турар чүве ирги бе, кижини билер эвес, мал-биле чугаалажып турар эвес.

Аъттың ээзи биле мунукчузуң билчири база эң-не кол рольду ойнаар деп санаар мен. Бодумнуң эскерим-дир. Аъттың ээзи мунукчузун үнелээр-ле, мунукчу хей-аьдын черле салбас. Мээң оолдарымның мунган аъттарының ээлери черле эки оолдар болур чорду. Сүлделиг аътты сүлделиг оолдар тудар, сүлделиг мунукчу мунар мындыг чүве бо. Ол хире аътты тудуп турар кижиниң сагыш-сеткили база ол хире байлак болур деп санаар мен. Аът дээр-ле эң угаанныг амытан. Аът малды анаа-ла душкан кижини азыраваас. Ооң аштап, суксай бээр ишти-хырнын, доңа бээр кижин билбес кижини ону тудуп шыдаваас. Ындыг мал чер албас боор. Аътты чарышка белеткеп соодуп эгелээр, челин, холу-будун тудуп көргөш, суун безин санап тургаш пақтадыр. Душкан кижини чүгүрүк малды соодуп шыдаваас. Оолдарым аът мал соодуп турда, ынаар кирип, көрүп халып турбас мен. Эр кижиниң сүлдези бедик болур ужурулуг. Ынчангаш кадай кижини ынаар киришпес ужурулуг деп санаар мен. Оолдарым бирээзи студент, бирээзи шериглеп чорупкан. Акыларының малдарын школачы кыс дуңмазы ажаап-тежээр турар. Ол база акыларындан дудак чок, чүген-чулар чокка чавыдактаптар кижини.

Кандыг-даа ие кижини чаш оглу чарыш аьды мунарга, сагышсыраар, чөпшээр-кесевес болур. Мен бодум хуумда эгезинде коргар турган мен. Чоорту чаңчыга бээр чорду. Тывага Аът спорту ам-даа улам сайзырап, улуг спорт апаарын күзедим!

Айдың ОНДАР.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

(Чоннуң үнү – эдилге чок чагаалар)

ТАР-НЫҢ 100 чылдаанынга

ХҮН НОЯННЫҢ ТУРАСКААЛ ДАЖЫ

Барыын-Хемчиктин Аянгаты сумузу кожуунда төөгүлүг черлериниң бирээзи. Дыка-ла угаан-медерелдиг, алдарлыг кижилер бо черден үнгөн.

Тыва күрүнениң үндөзилекчизи, Даа кожууннуң Хүн нояны Монгуш Буян-Бадырғының төрүттүнген чери – Аянгатының Оваалыг-Аксы. Оваалыг төөгүлүг чер. Кажан Монгуш Буян-Бадырғыны репрессияладыпкан соонда, аңаа чурттап чораан чон бүдүү чыгып, ооң төрүттүнген черинге Улуг-Овааны чажыды-биле дагып чораанын ада-өгбелеривис чугаалаар.

Ооң төрөл аймак кижилери чыгып чугаалашкаш, улуг ноян өгбенин төрүттүнген черинге тураскаал мангы дашты кылган. Ол тураскаалдың турар чери Монгуш Номчуула деп чылгычының өөнүң орну, ооң оглунуң хинин шыгжаан чери болур.

Ноянның адазының кады төрээнериниң ажи-төлү бо чылдың апрель 25-те ноянның төрүтүнген хунун таварыштыр ол тураскаал дашка чечектерни салган. Ону хоочун башкы, РФ-тиң Улус өөредилгезиниң тергини, Тыва Республиканың алдарлыг башкызы Сесимаа Будуповна Монгуш, оон улуг угбазының оглу Михаил Маадыр-оолович Чыргал организастан. Ол бистиң өзүп олурар чаштарывыска төөгүнү сактып, биске ындыг улуг ноян төрүттүнген деп чүвени билип алырынга бедик уткалыг, өөредилгилг болганы өөрүнчүг.

Тураскаал дашты аңаа эвес деп чүвени аңаа чорааш көрдүм. Кат-чимистиг, аң-меңниң арга адаа. Бистиң ада-иевис ооң адаанга Ак-Даш аксы деп черге бисти бодарадып өстүрген. Кажан билип кээривиске-ле, ада-иевис бисти Улуг Оваа чанынче чагатпас, бокалдырбас, оон чоогунга ойнатпас чораан. Ноян өгбенин төрүттүнген черин ынчаар үнелеп, камнап, хүндүлөп чорааны ол деп билип алган бис.

Оваалыгының улуг орук кыдында дыка улуг ак даштар бар. Ол даштар аңгы-аңгы хемчээлдиг. Ону бистиң ачавыс мынчаар тайылбырлап берип чораан. Оваа да-

гаан соонда ол даштарга келгеш, күжүн мөгелер шенежир дээр. Ол даштарны дискет, курлак, хөрек, эгин, баш ажыр көдүрер чораан. Баш ажыр көдүрер кижиниң шаңналы ирт болур деп тайылбырлаары солун.

Оваалыг аксы черле төөгүлүг оран. Барыын-Хемчик кожуунга 1940-58 чылга чедир үнелиг кештиг, кара дилгилерниң фермазын Кызыл-Тараачын колхоз тургузуп, 1959 чылда Кызылдың дилги фермазынче чоруткан. Ол кара пессец дилгилерни бистин ачавыс азырап, өстүрүп турган. Ак-Даш аксындан тура суур школазынга чедир маңажып өөренип чордувус. Кыжын ада-иелеривис орта чурттап чораан аалдың уругларын ээлчежи, шанақтыг аът-биле школаже чедирип турду. Оваалыгының үстүү тала-

зынга Эзим-Соруг деп суур 1940-53 чылга чедир ханныг репрессияга таварышкан, шөлүткен кижилерниң сууру турган. Аңаа Сибирьниң бүгү хоорайларындан кижилер шөлүдүп келген. Эстоннар, чуваштар, немецтер, хакастар, калмыктар, поляктар дээр кандыг-даа нацияның шөлүттүрген 400 кижиге турган. Школа, садыг, клубтуг турган. Оларның ажылы – ыяш-даш кылыр.

Суурну 1953 чылда дүжүрген. Суур дүшсе-даа, Аянгатының агаар-бойдузунга өөренип калган хамааты чон чоруп чадап пат болганнар. Ол суурдан келген чамдыктары суурувуста кээр садыг-жылап, дыка үр чурттап чорааннар. Павел Петлюревич өг-бүлөзи суурга 1962 чылга чедир садыгжылап ажилдааны солун. Ийи уруу база Аянгатының

Эзим-Соруг суурга төрүттүнген. Ногаа тарып, далган дээрбедеп кылырын, хлеб быжыраарын бистиң ада-өгбелеривиске өөреткен. Суурувустун адаанда кежигни ам-даа Казаков кежиг деп адап чоруур бис. Ында суг дээрбенин турган чери ам-даа бар.

Талыгырда турар кыдат республикадан хамаатылар моол таварып, 1920-38 чылдарда Теве-Адарлап ашкыш, Ак-Даш аксынга доктаап, кыдаттар садыг-лаңыр баазаны база аңаа ажитканы улуг төөгү ышкыжыл. Олар нургулайында мал-маган, өлүк-кешти чондан бараан-биле орнап, хүлээп ап турган. Улуг өгбенин ноянывыстың чурту ындыг төөгүлүг чер болган.

Ноянның салгалы Михаил Маадыр-оолович Чыргалдың тургусканы тураскаал дашта ам-даа кылыр ажилдар бар. Бир дугаарында орук-чирикти экижидер, септеп кылыр ажилдарны чорудары чугула. Чүге аңаа улуг Субурган кылып болбас деп. Монгуш Буян-Бадырғының салгалдары Культура бажынынга кээр, чон-биле улуг ужуражылганы эрттирди. Кожууннуң артистери солун концертти чыылган чонга бараалгатты.

Ноянның артып калган салгалдарында кандыг улус чок дээр. Эртемден Алевтина Сугдуровна Шаалы, Тываның улустун эмчизи, эртемден Анна Александровна Сарыглар, алдарлыг, хоочун башкылар Сесимаа Будуповна, Мария Очуровна дээр кымнарны чок дээр. Чоннуң саналы-биле суурнуң бир кудумчузун Монгуш Буян-Бадырғының ады-биле адап, суурга ноянның тураскаалын тургузар деп шиит-пирни чон хүлээп алган.

Амгы үеде чон чүдүп, улуг энергия алыр дээр, кайыын-даа Үттүг-Хая, Көжээ-Дашка чедип кээр болгай. Оваалыгдан улуг энергияны чоп ап болбас деп. Аңаа тейлеп, ооң улуг энергияны алыр болзунарза, чорук херээр бүдүп, келир үеде силерден угаан-медерелдиг салгалдар төрүттүнер дээрзинге чигзиниг чок. Аңаа тейлеп алган соонда, ишти-херээр сергек, адак-бышкаанар чиик апаар. Ол черниң энергиязы ол хире улуг болганы ол.

Хүрөң ДОНГАК,
РФ-тиң Улус өөредилгезиниң
тергини, Тыва Республиканың
алдарлыг башкызы.

ЭМЧИЛЕРГЕ ЧЕТТИРДИМ

Мен эрткен чылдың июль айда Тожунуң эмнелгезинге 10 хонук чыда эмнеткеш, чөдүлүм читкен. Улаштыр мени Кызылга түр када ажиткан халдавырлыг аарыглар госпиталында хынадыры-биле чоруткан. Аңаа ийи неделя хынадып, эмнеткен мен. Түңнелинде, ийи катап дужаган анализимден ол кончуг хамчыктыг аарыг бадыткатынмаан.

Эмнедип чыткан эмнел-

гелеримде шыырак эмчилер, коллективтер ажилдар турар болду. Ол эмнелгелер арыг, чылыг, аш-чеми хоолулуг, чагай. Эмчилерниң аарыг кижилерге хамаарылгазы кончуг эки.

Мени Тожудан Кызылче дүрген дуза машиназы чедирген. Дүрген дуза эмчилери улгады берген улуска кончуг сагыш-човангыр, ээлдек-эвилең болду.

Ынчангаш бо бүгү эмчилерге, эмнелгелерниң коллективтерин-

ге четтиргенимни илередир-дир мен. Тожуда эмчилерим Саяна Чатовна, Салчаковна, Кызылда госпитальда Чойгана Сарыглар, эмчи сестразы Оксана оларга чүгле экини күзедим.

Эмнелгелерге кады чыткан өөрүм Галина Мыңмыровна, Марина Сан-Хөөевна, Мария Аракчаевна, Саңмаа Дылаковна дыка дузааргак улус болду, оларга быжыг кадыкшылды күзээр-дир мен.

Сержинмаа БИРИННЕЙ.
Тожу кожуун.

УЛАМЧЫЛАП БИЖИИРИН ДИЛЕДИМ

Бо чылдың февраль айның 27-ниң хүнүнде “Шын” солуннуң он дөрт дугаар үндүрүлгезинде “Чогум кым сен, Бай-Белек?” деп чүүлү дыка сонугурап номчудум. Ол чүүлү бижээр Бай-Белек Иргитти таныыр, эки билер чораан мен. Бо дарга бистиң Тес-Хем кожуунга хей чылдар дургузунда прокурорлап ажилдаан.

Бажың-балгадывыс кожа болгаш, үнчүп-киржи, дыка эп-найыралдыг чурттап чордувус. Ажыл-агыг-жы өг-бүлө чүве. Картофель, ногаа аймаа тарып өстүреринге аажок бис. Бот-боттарывыска дузалажып, сүмележи, уруг-дарывысты ажилга өөредип чордувус. Олар үш оолдуг, бис дөрт кыстыг бис. Өг-бүлелеривис, уругларывыс-биле кады агаарлап, каттап, чыжырганаалаар бис.

Суурнуң хей-ниити амыдыралындан черле чыда калбас, кинолаар, концерттер, хурал-суглаага олуржур дээр шупту ажил-херектерге киржир турган бис.

Хей чылдар дургузунда кады ажилдап, кожа-хелбээ чурттап чорааш, боттарывысты эки билчир бис деп санап чораан мен. “Чогум кым сен, Бай-

Белек?” деп чүүлү номчааш, бистиң эживис солун ук-төөгүлүг кижиге дээрзи билдинип келди.

Бо өңүүвүс делег, алтай кижиге дээрзин оон бодундан билип алган-даа болзувусса, оон төрөл угунуң дугайында ханы билбес болган-дыр бис. Эживис кончуг солун, байлак төөгүлүг кижиге-дир. “Чогум кым сен, Бай-Белек?” деп чүүлү бижээниң солунун, утказының ханызын! Мен бодаарымга, бо тывызык төөгү ам-даа төнмээр ышкаш. Бай-Белек Мазылаевич ам-даа уламчылап бижиир-ле боор деп идегедим.

Тываның хөгжүлдизинге хей эки чүүлдерни кылган, улуг үлүүн кириген хоочуннарның дугайында Тыва Арат Республиканың 100 чыл оюнда “Шын” солунга чырыдып турары дыка-ла эки-дир. Ындыг кижилер Тывада хей.

Бодунуң төөгүзүн, делег, алтайларның төөгүзүн ам-даа уламчылап бижиирин Бай-Белек Мазылаевичиден улуу-биле диледим.

Хүндүктел-биле, Лопсан КАРА-ООЛ,
Самагалдай суур.

АМ БИР КАТАП ӨӨРЕНЗИМЗЕ

Тес-Хемниң Берт-Даг школазын 1941-1961 чылдарда Теректиг-Хем школазы дээр турган.

Теректиг-Хем оруу – ачам сугнуң аймак дамчаан чазаа. Чинге-Булуңда кыштаавыстан көжүп келивиске-ле, өөвүстүң чанынга ийи өрээл чаңгыс бажың тудуу эгелзэн. Ыяш кажаа безин көрбээр чон ону кайгаан. Дайын эгелээр-ле, тудугну соксадыпкан. Даргалар чоруптарга, ыяжы белен болганда, суму даргазы боду-ла тудугну уламчылай берген...

1941 чылдың даңзылаттынган 50 ажыг бирги-классчыларының чүгле 23-үн ада-иелери эккеп берген. Дайын уржуундан, ылаңгыя школачыларның чурттаар чериниң чогуңдан, школаның ийи класының бирээзи ээн арткан. Оларны чурттадыр, ашкарар-чемгерер, көөр-хайгаараар өглер чок. Өг бүрүзү турум кыштаан, кажаа-зын, сигенин каапкаш, ээн черде чаңгыс бажың – школа чанынче көшпес.

Бо хире берге үеде амгы Берт-Даг школазы чаңгыс директор башкылыг ажилдап

эгелзэн. Мээр 1943 чылда эжиин ажадып, эң баштай үжүк танаан школам бо.

АМ БИР КАТАП
ӨӨРЕНЗИМЗЕ!

7 харлаан үемден бээр
78 чыл караш кынды.
Арткан үем эвээш-даа бол,
Ам бир катап өөренимзе!

7 чылдыг школамдан
Четтиргеним – Херечилеп.
Ам бо чөнзэн назынымда
Аттестаттан алган болза!

85 хар назынымда
Сенден дилзэйн,
директорум:
80 харлаан школаңга
Сентябрьда хүлээп ап көр.

Корум-чурум үрөөс мен,
Коронавирус чагдатпас мен.
Алдын медаль

алыр дээрштиң,
Аажок кызып өөренир мен.

Чөнүк бодум, чөлдүр бодум
Чөгөнчимни шөлүпкештиң,
Аттестаттыг болур

дээрштиң,
Ам бир катап өөренимзе!

Чооду КАРА-КУСКЕ,
Тываның улустун
чогаалчызы.

Чогаал арны

(Уланчызы. Эгези № № 32-34
"Шында")

Чоорту хурал эгелзэн.

Бир изиг эки турачы тура халаан:

— Фашистерге баштарывысты кара кылдыр дөгөп бербес бис харын. Тулчуушкунче кирдим-кирбедим деп чыдала, ыяш буттук чанар мен дээрге, окта таарышпас.

Оон-моон үннөр үнгүлзэн:

— Шын-дыр, шын-дыр.

— Бүтпес шүлүк.

— Доп-дораан дүжүрер. Автору Чамзырың онааштыр хемчег алыр херек!

Демги-ле дайынчы уламчылаан:

— Манаар, эштер. Чугаам ам-даа дооспаадым. Чүгле шүлүк бүтпес звес, Чамзырың боду база бүтпес үзөлдиг кижидир бо.

— А сен болза чүү деп бижири сен? — деп айтырыг салдыган.

— Мен болза бе:

Фашистерниң баарыңга

Баштарывыс салбас-даа бис.

Магачынны чылча шапкаш,

Маадырлыг чана бээр бис.

— Шын-дыр, ынчаар бижири херек.

— Магалыг-ла маадыр-дыр сен. Магачын сенз ындыг белен-не чылча шаптырып турар боор харын.

— Чамзырыңны шын!

— Шын звес!

— Чамзырың политика талазы-биле согур кижидир болган-дыр. Хандыр башкылаар болза, мында ужура-ла бар. Ындыг ундаргай шүлүк үндүрген дээш, солунну редакторунга хемчег хүлээдир херек. Чамзырыңны намдан үндүрер.

— Шын-дыр, шын!

— Меге-дир, меге!

Шын звес, Чамзырыңны шын звес. Оон кедерезе, дайынга дүжүп берээл деп кыйгы салыр чыгы кижидир бо.

— Чамзырың боду чүү деп бодап турарың?

Чамзырың ак шырайы-биле чыылган-нарны долгандыр көргөш, делгеренгей харыы бербез:

— Бодамыны шүлүмде бижири каан мен, эштер.

— Шын!

— Шын звес!

Чамзырыңны буруудадыр кижидир көзүлдүр-ле көвей болган. Ам эскадронда аревз үүрүнүн секретары Оюн Алдын-оол туруп келген:

— Байдалче дириг угаан-биле көрүп көрээл, эштер. Дайын дээр соонда, өлүм албан турар апаар. Мен-даа өлүртүр чадавас мен, сен-даа дириг артар чадавас сен. Өлүм дайынга черле турар. Мен звес-даа болзумза, сен, сен звес-даа болзумза — мен. Ону чажырган херекчок, ужура чүл дээр болза, өлүмге удур дидим көөрүндө болур. «Өлүм болза, дүрген болзун, өлбөс болза, чик эртсин» деп орук дургаар ырлажып чораанывыс ол бе? Чок, тирилээр дээр ырлашканывыс ол.

Совет дайынчылар: «Турар дээрге туруп чордунмас, турган черден өлүм дөрт базым» деп ырлажып турлар. Ол чүл? Өлүм чанында дөрт базым черде чыдыр, онгудан турба деп, хартыгадан корткан чодураалар дег, хоруп олур дээр ол бе? Чок эштер. Ол дээрге айылдан кичезн, тирилеп үн деп кийгырып турары ол-дур. Өлүг звес, чүгле дириг кижидир тирилгени туюлунга чедирер. Ооң-биле кады өлүрткен маадырларның үлүү улуг, оларны утпас бис, өлүм чокка дайынга кым-даа тирилеп шыдавас. Кыргыз Чамзырыңның бажы шылаар кижидир. Мен хуумда мынчаар бодап турар мен: фашистерге бажым дөгөп бербес мен, бир звес өлүртпейн барзымза, дайынга дүжүп бээриниң орнунга, магачынны ылап чылча шапкаш, ыяш буттук-даа бол, тирилелгелиг чана бээр мен.

Чугааны ийинден ыт чок дыңнап турган капитан Кечил-оол оожум киржи берген:

— Дайынга когарал черле турар, ынчалза-даа албан звес. Силерни дириг чанзын дээр, менден хамааржыр бүгү чүүлдерни кылыр мен.

Дайынчылары дириг артар болза, езулук командир ол-дур. Оон хоржок болза,

Кызыл-Эник КУДАЖЫ, Тываның улустун чогаалчызы

БИСТИҢ ҮЕНИҢ МААДЫРЫ

• Тоожу

ыяш буттук-даа чанар бис. Чүгле тирилеп-ге-биле. Эр хей, Кыргыз Чамзырың, мен сээң талаңда мен.

— Билдинди бе? — деп комиссар Байыскалың түңнзэн.

Бистиң үениң маадыры Кыргыз Чамзырың ам эскадронун шүлүкчүзү апарган.

Ровно — Украинаның найысылалы. Ону немецтер эжелеп алгаш, ынчаар доктаадып кааннар. Дайынчы болушкуннарны Сталин Кремльден, Гитлер Рейхстагтан удуртуп турганнар. Оларның кайызы-даа фронтуларга көзүлбөс турганнар. Шынап харын мындыг дамчыр чугаалар бар-ла харын. Кажан немецтер Москва чанында келгенде, Сталин Можайскиге чоруп турган деп, машинасын безин сапса бомбаладыр часкан чери бар. А Гитлер Ровнону Украинаның найысылалы кылып алгаш, аңаа чажыды-биле чораан деп. Ол анаа дамчыр чугаа-дыр, херек кырында билдинмес, та чораан, та чорбаан.

Дайын үезинде Украинаның хамык удуртулга черлери Ровнога мөөңнетинген турган. Эжелеттирген республиканың чагырыкчызы Эрик Кохтун албан хаар чери база ында. Моон ужурундан Ровноже политика-даа, шериг-даа талазы-биле улуг кичээлге салдыган турган. Аңаа украин буржуаз-националисттерниң чүүл буру чүзүннерлиг шивишкуннери дүймөп чоруп турган. Аңаа алдарлыг совет разведчик Николай Кузнецов тоолчураан маадырлыг херектерин кылган.

Капитан Кечил-оолга командьлаткан дөрт дугаар тыва эскадрон Кызыл Шеригниң кезектери-биле кады дайынчы тылы-биле муң километр походту кылып, Ровноже чиге бар чыткан.

Чүгле ол звес, эскадрон чурттап база чораан. Удуртулга чери, нам, аревз органдары бут кырынга ажилдап турган.

Эки турачыларның аразындан Оюн Седен-оол бодунун үе-чергезиниң черле мурнунга чораан. Орустаар, чеди чыл школазы дооскан, ТАРН кежигүнүңге 1942 чылда кирген, ам фронтуга ВКР(б)-ниң хүрээленинчиг билдиринишкун бижзэн. Ооң дайынчы езу-биле орустап бижзэн кыска намдарын ол хевээр көргүзөр болза, Седен-оол деп кымыл ол дээрзи дыка тодаргай билдинер:

Автобиография

Я, Бандаро Оюн Седен-оол, родился в 1923 году в селе Байгак в семье рабочего. Учиться начал в 1939 году в русской школе. В 1939 году добровольно пошел воевать на советско-германский фронт. Связной эскадрона. Член ТНРП с 1942 года.

Оюн Седен-оол.

Орус дылга адаарга, дорт, билдингир, чечен болзун дээр, чамдык тыва аттарны Седен-оол өжөгээр кыскаладыр тудуштур бижзэн. Ол үеде барып-барып орус школага чеди класс дооскан тыва кижилер кончуг ховар турган.

Кара чаңгыс Седен-оол-даа чадавас. Ол ажилчын уктуг болдур звеспе.

Ынчан база ховар таварылга.

Мындыг хевирлиг бичи Тыва Ада-чуртун Улуг дайынынче совет улуска дузалаары-биле бодунун эң мурнакчы оолдар, кыстарын чорудуп турган.

Полк база катап маршта. Ол дээрге улуг байырлалдар үезинде парад звес. Орук чок черлер. Малгаш-балар. Тулаа-шалбаа. Дүп чок чиндинээштер. Дайынның черден кедээшкини, агаардан халдаашкыны.

Ынчангаш даңгаар дүне чоруур. Орук көзүлбөс.

Муң километр оруктун бажынга үргүлчү Ахмеджановтун бир дугаар, Кечил-оолдун дөрт дугаар эскадроннары чоруп келген. Когаралдар база тургулаан. Ынчалза-даа дайынчы чепсек-херекселдер, үгер-боолар, аъттар колдуу, кадагалаттынган. Полктун чүгле камгаланыр звес, шаап халдаар шинзэн чидирбзэн.

1944 чылдың январь 27-де полк Сарны деп хоорайга доктааган. Оон ыңай Ровно кавызынче орук эгелээр.

Январь 29-та агаар бораңнап, өл хар чаап, соок дыңзый берген.

Малгаш-балар дам-на барган, идиктерни ушта соруп турар. Украинага кижиде барааны көрбөс, Ахмеджанов биле Кечил-оолдун эскадроннары сырый алаактарны эрткеш, бедик дөң кырынга даң бажында үнүп келгенер. Суур черниң бажың-балгадының барааны имир каксы көзүлген.

Деражно!

Ийе, Деражно. Дайзын моон ыңай бир-ийи километр черде онгуланып алган. Эки турачылар Кызылдан үнерде, азы Тывага чамдык халымак кижилер мынчаар бодап тургулаан: «Фашистерде чүү боор, фронтуга-ла чедип алган соонда, оларны кыргый берип каапкай-ла». Дайын шөлүндө ындыг белен, сагыш ышкаш чүве чок, Саглы ышкаш хову чок. Фронтуга чедир орук ырак, баштай өөренир, боодалы, походтар... Эки үеде дайзынны мелегейлер кылдыр көрүп, анаа-ла «хоран дылды», «чылан дылды!» деп каргап турган бис. Херек кырында кижиде кижиден артык, киш киштен кара дээр ышкаш, дайзын угаанныг, кажар, каржы, дошкун деп чүвени амыдырал көргүскен. Өөредилге, билиг чокта, дайзынны согары болдунмас.

Деражно суурга чоокшулап келгеш, полк командири Попов командирлерни чыып хуралдааш, дорт дужаалды берген: — Барган уг-биле Деражно суурну хостаар! 1944 чылдың январь 30.

Бо-дур, Ада чуртун Улуг дайынынч фронтузунга тыва эки турачыларның тулчуушкунче кирген бир дугаар хүнү. Бо хүннү бистиң маадырывыс Кыргыз Чамзырың черле утпас, ону дайын эгелзэн хүн-биле бир дөмей сактып чоруур. Ам-даа ындыг.

Тулчуушкун мурнунда черле ындыг, элдептиг ыржым туруптар, кем чок-даа ышкаш, кемниг-даа ышкаш. Гвардейжилер медээ манап чытканнар.

Чамзырың онуга адыжында ийи акаш тудуп алган орган. Улуг-Хемниң эринге үдеп тура, оларны аңаа душтуу уруг сугдан ап берген ийик чоп.

Чамзырың ийи чараш дашты кош-адыжынга чайып, ынаар сымырангылааш, чүрэниң дужунга кармактап алган. Агаарге ракета ужу-ла үнген! Тулчуушкунче!

Ам ол ыр-шоор звес. Езулук тулчуушкун. Дайзын-биле өлүмнүг сегиржип алышыкын. Ону Тыванын эң эки оолдар, кыстары үрде манаан.

Ланчылардан, автоматтардан, пулеметтардан, үгер-боолардан чаңгыстаан, дааштаан, тарбыдаан дааштар динмирелле үнген. Дайынчылар эзерлеринден дүже халышкаш, аъттарны чажырып кааш, тулчуушкунче чадап кирипкенер.

Хензиг када-ла дааш-шимзэн кулак уюк апарган. Миналар, снарядтар чер болганга частып турган. Тулчуушкун шөлү сириңейнип, човууртап чыткан.

Баштайгы өлүрткенер болгаш балыглаттырганнар көстүп эгелзэн.

Командири дужаарга-даа, сержант Сундуй биле дайынчы Сеңгин тулчуушкун шөлүн каарындан ойталааннар. Олар боолавышаан. Ынчан Сеңгин ийи дугаар балыглаткан. Үш дугаар ок аңаа өлүмнүг болган. Түлүш Сеңгин тыва эки турачылардан бир дугаар тулчуушкунга-ла амытынындан чарылган. Ол хыын хандыр чаалажып четтикпзэн. Ынчалза-даа тыва арааттың оглу Төрзэн чуртунун мурнунга дайынчы хүлээлгезин туюулунга чедир күүсеткен. Дайынчы бүрүзү дайынга когарал чедирип шыдавас деп чүве билдингир, ынчалза-даа дайынчы бүрүзү тулчуушкунче кирер ужурулук, тирилелге оон эгелзэн. Маадырларга мөңгө алдар!

Дайзын угаанныг, кажар. Хенертен

немец танкылар, куяк машиналар тулчуушкунче кирипкен. Фашистерде ынча күш чаштынып чыдарын полк командири санга албаан болган. Старшина Бичен-оолдун танкыларга удур взводу дааштап эгелзэн.

Дайзын каржы, дошкун. Шимчей албас кылдыр илчирбелерин үзе аттырган немец танкылар безин от аждарын соксатпайн турган. Оларны мырыңай хуюкталдыр боолаар херек. Танкыларга деткиттиргеш, немец чадаг шериг хеме таварып кирипкен. Оларны улуг лейтенант Бурзекейниң пулемет взводу уткаан. Күске өнү ышкаш ногаан шинельдерлиг фашистер, кестирген сизген дег, ужул эгелзэн.

Шак ынчан взвод командири гвардейжи улуг лейтенант Саттын үнү чаңгыланган:

— Төрзэн чурт дээр, Сталин дээр, ураа!

— Ура-аа!

Эки турачылар атакаже кирипкен.

Ол үеде агаардан халдаашкын эгелзэн. Гвардейжилер түр када чыткылаптар ужулга таварышканнар.

Сат командир бомба дүшкен октар иштинге чыдыпкан. Ооң чанынга Чамзырың онгуланы берген. Олар-биле кожа Тонгак Таржаа чыда дүшкен.

Дайзынның самолеттары чоокшулап орда, ол база бир онгарже халый берген. Ынча дидиң бе дээр ышкаш, дайзынның пулемедунун огу Таржааның чыткан черин үттүг-таарлап эрте берген. Оон бичи озалдаан болза. Таржаа чок.

Агаар халдаашкыны эртери билек, взвод командири база катап тура халаан:

— Взвод, мээр соом-биле! Бурунгаар! Ура-аа!

— Ура-аа!

— Төрзэн Тывавыс дээр!

Эки турачылар маң-биле бурунгаарлап кирипкенер. Ам оларны кандыг-даа күш доктаадыр арга чок. Аза-четкерниң боду-даа шыдавас.

Ынчан атаканың бажынга бар чораан командир Сат хенертен тура дүшкеш, чиктии кончуг ийи-үш базып чоруй олура каапкан. Ону чанынга халып бар чыткан Кыргыз Чамзырың барып сегирип алган лейтенантының бир экинден кызыл хан шериг хөйлеңин өдүп келген. «Буду кадыктыр — деп, Чамзырың алараш кылдыр бодап четтиккен. — Ыяш даяктыг апаар болза, кым-даа чаалажып шыдавас».

— Чүү болду, эжим командир? — деп, Чамзырың буу-хаа айттырган.

— Анаа, анаа, хей чүве — дээр, командир Чамзырың туттунуп туруп келгеш, алгырган.

— Бурунгаар! Чыда тулчуушкунга белеткениңер!

Улуг лейтенант пистолетин өрү көдүрүп алгаш, база катап бурунгаар халдап кирипкен. Ол хире-хире солагай экин тудуп каап чораан. Чамзырың оон соондан маңнал орган. Удавайн командир шаап халдаан взводтун, бажынга келген.

— Тура дүшпөңер! Бурунгаар!

Ол база Сат командирниң үнү болган.

Тулчуушкун шөлү калбарган. Чер болганда частышкыннар. Полк чүмү-биле чаза таварып келген. Фашистерниң онгулары бо. Олар душпу-келбиче бооларын чаза тудуп, чамдыктары дезип эгелзэн. Холдарында ок-боо туткан чүс-чүс кижилер үскүлежи берген.

Дайзынның онгуларынга чоокшулап ора, Сат командир шуут барып ушкан.

Ону черле хайгаарап чораан Чамзырың маң-биле келген.

— Эжим командир, эжим командир...

Саттын кастынындан изиг хан дыйланайнып тектүп чыткан. Командир чүнү-даа ыттаваан, Шимчевзэн-даа.

Ол аразында санинструктор кыстардан сержант Ооржак Севил бо маңап келген. — Чүү болду?! Чүү болду?! — деп, ол алгырган.

— Командир балыгладыпты — деп, Чамзырың даап харыылаан.

Аражыпкаш, взвод командири бомба дүшкен онгарже кири бергенер.

Севил доп-дораан командирниң херекте өөктерин чеже берген. Оон ыглапкан.

Фронтуга бир дугаар ы. Херээжен кижиниң ызы. Дайын дээр херээжен кижиниң херээ звес. Бойдус ынчаар чаяап каан, херээжен кижиде божуур, төрүүр, ажы-төл өстүрер ужурулук.

(Уланчылыг).

